

Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Polemik Geleneği*

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Kaplan
İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi
ikaplan@inonu.edu.tr

Özet

Bu çalışmada, Müslüman-Hıristiyan teolojik tartışmalarının nasıl ve hangi etkenlerle ortaya çıktığı, olaylar, şahıslar ve reddiye türü eserler bazında incelenerek konunun arka planı ortaya konulmaya çalışıldı. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki teolojik tartışmalar sistematik olarak sunuldu. Teslis, inkarnasyon, İncil, tahrif ve tebşirat gibi konuların, özellikle reddiyelerde, algılanış biçimi ortaya konuldu. Görüldü ki, Hıristiyanlar tarafından teslisin bir unsuru olarak kabul edilen İsa, Müslümanlar tarafından Allah'ın bir kulu ve elçisi olarak görülmekte, onun Tanrılığı reddedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Polemik, Dini İlişkiler, Kalam, Hıristiyanlık, İslam

Abstract

The Tradition of Polemic Early Muslims and Christians

In this study, on the basis of individuals and polemical works, it has been attempted to clarify how the Muslim-Christian theological discussions began and which factors played a role in it. The theological discussions between Muslims and Christians have been presented in a systematic way. The perception of such matters, particularly in refutations, as trinity, incarnation, Gospel, distortion, glad tidings (tabshirât) has been presented. It appears that the Jesus whom Christians regard as an element of trinity has been seen by Muslims as a servant of God and his messenger, rejecting his divinity.

Key Words: Polemic, Theological Relationships, Kalam, Christianity and Islam

Giriş

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki teolojik ilişkiler tarihini Hz peygamber dönemine kadar götürmek mümkündür. Kur'an'da, Hıris-

* *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri* adlı doktora tezimizden yararlanarak geliştirdiğimiz bu çalışma, 29 Haziran-1 Temmuz 2009 tarihlerinde Samsun'da yapılan XIV. Kalam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı ve "Kalamcılara Göre Kur'an'daki Diğer Dinler" Sempozyumunda Tebliğ olarak sunulmuştur.

tiyanların, Hz. İsa'nın tebliğ etmiş olduğu Hak Din'in ilke ve esaslarını değiştirmiş olduğu vurgulanmış, tahrif edilmiş mevcut Hıristiyanlığın inanç esasları ana hatlarıyla ele alınarak eleştiriye tabi tutulmuştur. Buradan hareketle, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki teolojik ilişkilerin Kur'an'da Hıristiyan teolojisine yönelik eleştirilerle başladığını söyleyebiliriz. Ayrıca, Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla gerçekleştirdiği teolojik tartışmayı, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında gerçekleşen ilk teolojik diyalog olarak değerlendirmek mümkündür. Bu şekilde başlayan Hıristiyanlık eleştirisinin, özellikle H. III. asrın başlarında, hem tartışılan konular hem de takip edilen yöntemler bakımından oldukça çeşitlendiğine ve geliştiğine şahit olmaktayız. Bu dönemde oldukça zengin bir reddiye literatürü oluşmuş, bu literatür daha sonra Hıristiyanlığa karşı yazılan reddiyelere örneklik teşkil etmiştir. Müslüman-Hıristiyan polemik geleneğinin erken dönemine ait bu belgelerinin hangi şartların zorlamasıyla ortaya çıktığının belirlenerek, içerik ve metot olarak tanıtılması Kelam araştırmalarına farklı bir bakış açısı kazandırabilir. Öteki olarak Hıristiyanlığın ilk dönem Müslüman düşünürlerinin gündemine girmesini sağlayan tarihi ve teolojik sebeplerin ortaya konulması, erken dönem ya da oluşum dönemi kelamının işlevi ve yöntemini anlama konusunda bize önemli katkılar sağlayacaktır. Bunun yanında, Kelam ilminin tarihî gelişiminin teolojik ilişkiler açısından ayrıca ele alınıp değerlendirilmesi, öteki dinlere karşı bugünün kelimcisinin nasıl tavır takınması gerektiği konusunda dikkate değer bir örneklik sergileyebilir. Bu anlamda, son zamanlarda ilâhiyat çevrelerinin en meşhur tartışma konularından biri olan *dinlerarası diyalog* çalışmalarında Kelam'ın nasıl tavır alması gerektiği noktasında, tarihsel tecrübenin önemi ortaya çıkmaktadır. Sanırım, bu yılki sempozyum konusunun "Kelamcılara Göre Kur'an'daki Diğer Dinler" şeklinde belirlenmesi bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Bugün, öteki din mensuplarıyla daha sık ilişki ve işbirliği zorunluluğu, Kur'an'ın ve Kelamcılarının bu konudaki görüşlerinin ortaya konulmasını daha da önemli hale getirmektedir. Biz de bu bildiride H. III. asrın sonlarına kadar geçen tarihi süreci Müslüman-Hıristiyan polemik geleneği açısından incelemeye çalışacağız.

1. Hıristiyanlığa İlginin Tarihi ve Teolojik Arkapları

İnsanlar farklı din ve mezheplere bağlı olsalar da kendi benimsedikleri yolun hak, diğerlerinin ise batıl olduğu konusunda aynı fikri paylaşmaktadırlar¹. Dinlerin ötekine ilgisi de genellikle bu anlayışa bağlı olarak şekillenmekte, ötekinin geçersizliğini ya da tarihselliğini ortaya koymak suretiyle kendisinin doğruluğunu ve evrenselliğini ispatlamak amacıyla hizmet etmektedir. Öyleyse, öteki dinleri reddetmeye yönelik çabaların gerisinde yatan temel teolojik sebep, dinin mahiyetinin gereği olan tek ve biricik hakikat olma iddiasıdır diyebiliriz.

Bu bağlamda, Kur'an'da *Mutlak Din-İslam* özdeşliğini vurgulamak için yer alan, *hak din, fitrat ve hanif dini, dosdoğru din, halis din* ve *dinde samimi olma* ya da *dini Allah'a has kılma* gibi kavramlar² oldukça dikkat çekicidir. Dinin özüne ait bu vurgularla *Allah'ın Dini* yani *İslâm'a* işaret edilmektedir. Aynı zamanda, "Din" in bu tanımlayıcı veya içerik belirleyici vurgularının, vahiy sürecini dikkate alan ve İslam ile öteki dinler arasındaki farklılara işaret eden vurgular olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Kur'an, doğru ve yanlış bütün inançları³ ve Ehl-i Kitab'ın dinlerini⁴ ifade etmek için de din kelimesini kullansa da yukarıda sözü edilen vurguları yalnızca İslam ile irtibatlı olarak kullanır. Kısaca ifade etmek gerekirse, *Hak din* ya da *dosdoğru din* zorunlu olarak batıl olanları, *halis din* kavramı da zorunlu olarak bozulmuş, tahrif olmuş ya da yozlaşmış din gibi karşıt din anlamlarını akla getirmektedir. Bu anlamda Hıristiyanlık bozulmuş, yozlaşmış örnek bir din olarak araştırma konusu yapılmıştır denebilir.

Hıristiyan teolojisine ilgiyi arttıran sebeplerden biri de, yukarıdaki din vurgularıyla irtibatlı olarak, Kur'an'ın Ehl-i Kitab'a karşı tavrının ne olduğunu belirleme çabasıdır diyebiliriz. Şöyle ki, Kur'an, bir taraftan Yahudi ve Hıristiyanları *Ehl-i Kitab* isimlendirmesiyle farklı bir konuma yerleştirirken, hatta Hıristiyanları inananlara "sevgi bakımından daha

¹ Ebû Mansur Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, thk., Fethullah Huleyf, İstanbul, 1979, s. 3.

² 48.Fetih/28; 61.Saf/9; 9.Tevbe/36; 30.Rûm/30,43; 98.Beyyine/5; 39.Zümer/3; 7.Âraf/29; 10.Yunus/22; 29.Ankebut/65.

³ "Dinini bütün dinlere üstün kılmak üzere rasulünü hidayet ve hak ile gönderen odur" (9.Tevbe/33)

⁴ "Ey kitap ehli! Dininizde taşkınlık etmeyin..." (4.Nisâ/171)

yakın" görürken, diğer taraftan onları ortak oldukları bir kelimedede birleşmeye davet etmektedir. Başka bir ifadeyle, Kur'an bir taraftan Yahudi ve Hıristiyanları Ehl-i Kitap tamlamasıyla bir anlamda kendisinin selefi görürken, diğer taraftan da onların Allah tarafından gönderilen kitapları tahrif ederek doğru yoldan uzaklaştıklarını söylemektedir. Dolayısıyla İslâm, hem insanlığın son dini olduğu, yani tek evrensel hakikat olduğu iddiasının bir gereği olarak, hem de Ehl-i Kitapla olan *halef-selef*⁵, başka bir ifadeyle *kalıtsal*⁶ ilişkisi sebebiyle Yahudi ve Hıristiyanlarla diğerlerine göre daha yakın bir teolojik ilişki içerisinde görünmektedir. Bir anlamda, hem teolojik bir birlikteliği, hem de farklılığı ya da ayrışmayı içinde barındıran bu ilişki tarzı Müslüman düşünürler tarafından da fark edilmiş, bu yönüyle de Yahudilik ve Hıristiyanlık, İslâm Kelamının da bir ilgi alanı olmuştur. Kısacası, Kur'an'da Yahudi ve Hıristiyanlardan bahseden ayetlerin anlaşılma çabası bu dinlerin teolojilerine ilgiyi gerektirmiştir.

Bütün bunlara rağmen, başlangıçta Hıristiyanlığa ilginin oldukça sınırlı kaldığını görüyoruz. Çünkü Tanrı hakkında ilk elden bilgi alma gibi bir şansa sahip olan sahabe inandıkları Tanrı'yı tanımlama gibi bir zorlukla karşılaşmıyordu. Aynı zamanda, müşriklerin sistematik bir Tanrı tasavvuruna sahip olmaması onların bu yöndeki kafa karışıklığını önlemekteydi. Yine Yahudilerin, takip ve sürgünler neticesinde maruz kaldıkları coğrafi dağınıklık, onlar için fikrî dağınıklık ve çözülme berabere getirmişti. Bu bölge ve tarihin önemli bir dini durumundaki Hıristiyanlığın, Bizans gibi güçlü bir devletin resmi dini olmasına rağmen kendi içindeki mezhep çatışmaları yüzünden Müslümanlara yönelik fikri ve askeri mukavemet gösterebilecek güçte olmaması da Müslümanların öteki dinlere ilgisiz kalmasına sebep oluyor ya da öteki dinlere reaksiyon göstermesini gerektirmiyordu⁷.

⁵ Muhammed Abdür-rauf, "İslâm Açısından Musevilik ve Hıristiyanlık", *İbrahîmî Dinlerin Diyalogu*, ed. İsmail R. Farukî, çev., Mesut Kardeşhan, İstanbul, 1993, s. 53.

⁶ R. Pettazoni, "Monoteizmin Teşekkülü", çev., Fuat Aydın, *SAÜİFD.*, 2/2000, s. 290.

⁷ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev., Oktay Özel-Hamide Koyukan-Kudret Emiroğlu, Ayraç Yay., Ankara, 1998, s. 149-150; Çağfer Karadaş, *Bakıllânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Bursa, 2003, s. 80.

Ancak, Irak, Suriye ve Mısır gibi çok dinli ve çok kültürlü bölgelerin fethedilmesiyle bu durum tersine dönmeye başlamıştı. Bu bölgelerde, iyi yetişmiş Hıristiyanlarla karşılaşan Müslümanlar, daha ileri bir düzeyde savunma gereğinin de farkına varmışlardı⁸. Bölgenin çok dinli ve çok kültürlü yapısı bölgedeki inanç ve felsefi düşünüş sistemleriyle fikri mücadeleyi kaçınılmaz kılıyordu⁹. Bu durum diğer inançlarla hesaplaşmayı kaçınılmaz hale getirmişti. Bu hesaplaşmadan galip çıkabilmek için, ilk olarak bu inanç sistemleri hakkında bilgi edinmek, ardından da İslâm inancını sistematize etmek zorunlu hale gelmişti. Dolayısıyla, sahabe döneminde Tanrı'nın ne olduğu yeterli görülürken, şimdi ne olmadığına açıklanması ayrı bir ihtiyaç olarak belirmektedir. Bu ihtiyaç, diğer dinlerin Tanrı kavramlarının araştırılmasını zorunlu kılmaktaydı. Çünkü İslâm'la yeni tanışmakta olan insanlar yeni dinin Tanrı anlayışlarının hâlihazırda sahip oldukları Tanrı anlayışından farkını ve benzerliklerini görme ve karşılaştırma ihtiyacı hissedeceklerdi¹⁰. Bölgede en çok müntesibi bulunan dinin Hıristiyanlık olması ilginin daha çok bu dinin teolojisine yönelmesine sebep oluyordu.

Sözü edilen dönemde bir yandan farklı inanç ve dinlerle karşılaşma, diğer taraftan da tercüme hareketleriyle bir başka kültür ve geleneğin muhtevassından haberdar olma, İslâm vahyine dayalı bir tefekkürü alternatif olarak sunmak ve tevhid geleneğini her türlü olumsuzluktan korumak uğruna farklı din ve inançları tanımayı zorunlu kılmaktaydı. Dolayısıyla, İslâm'ın inanç ve esaslarını konu edinen Kelam, alternatif ve evrensel bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmanın bir sonucu olarak öteki dinleri de araştırma konusu haline getirmek zorunda kalmıştı. Bu anlam-

⁸ W. Montgomery Watt, *Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık*, çev., Turan Koç, İz Yay., İstanbul, 2002, s. 19.

⁹ Gerçi, bu çabanın gereksiz olduğu yönünde tavır koyanlar da yok değildi. Bu tavrı tercih edenler daha çok Selefî ve Ehli Hadis anlayışında olan, Kur'an ve hadislerin verdiği malumatı yeterli görüp reddetmek şeklinde bile olsa diğer düşünce ve inançlarla ilgilenmeyi bid'at sayan kimselerden oluşuyordu. Bu tavrın temsilcileri, Hz. Peygamber döneminde dinin mükemmel şekline kavuştuktan hareketle başka din ve kültürleri dikkate almanın gereksiz olduğunu, dolayısıyla her konuda olduğu gibi bu konuda da Kur'an ve sünnete bağlılığın yeterli olacağı düşüncesini taşıyordu. Geniş bilgi için bkz., Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı; Selef, Kelam, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yay., İstanbul, 1985, s. 33 vd; Binyamin Abrahamov, "Bila keyfe Doktrini ve İslâm Kelamındaki Temelleri", çev., Orhan Ş. Koloğlu, *UÜİFD*, Bursa, 2002, C. XI, S. 2, s. 213-226.

¹⁰ Karadağ, *Bakillânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, s. 65, 80-82.

da, başlangıçta doğrudan doğruya dinî akideleri teşkil eden hususlar (mesâil) aynı kalırken, bu akidelere mebde teşkil edenler (vesâil) zaman içinde değişime uğramış¹¹, İslâm'ın mükemmel ve evrensel bir din olduğunu ortaya koyma sadedinde Hıristiyanlık, İslâm'ın karşısında duran bir inanç sistemi olarak araştırma konusu yapılmıştır¹².

İslâm inancını savunma ihtiyacına ilave olarak, Hıristiyan karşıtı söylemin oluşmasında başka teolojik nedenleri de zikretmek gerekmektedir. İslam'ı yeni kabul eden mühtedilerin İslam toplumuyla bütünleşmesini sağlama ve önceki inançlarından kaynaklanabilecek bir takım kuşkulardan onları uzaklaştırma, İslam'ın orijinalliğini gösterme gibi sebepler de bu tür eserlerin yazılmasında etkili olmuşa benzemektedir¹³. Bunun yanında, aynı toplumda Hıristiyanlarla bir arada yaşayan Müslümanlar onların dinleri hakkında bilgi edinme ihtiyacı hissetmişler, yine onları İslam'a davet etmek için inanışlarının yanlış ve eksik taraflarını öğrenmek ihtiyacı hissetmişlerdir. Ayrıca, din değiştirerek İslam'ı tercih etmiş olan muhtedîler samimiyetlerini göstermek için eski dinlerini eleştiri konusu yapan risaleler kaleme almışlardır. Aslında bütün bunlar da, Zebirî'nin de dediği gibi, Müslüman polemiklerinin Hıristiyanlardan ziyade Müslümanlara hitap eden bir yönünü gözler önüne sermektedir¹⁴. Fakat burada polemiklerin oluşmasında, Kur'an'ın en temel ilkesi olan Allah'ın mutlak birliği yani tevhid ilkesini reddeden bütün anlayışlara cevap verme gibi en temel itikadî sebebi tekrar hatırlatmanın yerinde olacağını düşünüyoruz.

Bütün bunlara ilave olarak Hıristiyan karşıtı söylemin oluşmasında politik ve sosyo-kültürel etkilerden de bahsetmek gerekmektedir.

¹¹ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul, 1239, s. 12; Sa'duddin Mes'ud b. Ömer Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk, Abdurrahman Umeyra, Beyrut, 1989, I, s. 173; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, İstanbul, 1339-1341, 7.

¹² Mustafa Sinanoğlu, "Diğer Dinlerin Kelam İlmine Konu Olması", *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı-II*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay., İstanbul, 1998, s. 110-111.

¹³ Abdülmeccid eş-Şarfi, *el-Fikru'l-İslâmî fi'r-Redd ale'n-Nasârâ ilâ Nihâyeti'l-Karni'r-Râbii*, Tunus, 1986, s. 114.

¹⁴ Kate Zebirî, *Muslims and Christians; Face to Face*, Oxford: Oneworld Publications, 1997, s. 44; Louis Gardet, "İslam Din İlimleri İçinde İlm-i Kelam'ın Yeri Üzerine Bazı Düşünceler", çev., M. Sait Yazıcıoğlu, (*İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Yay., Ankara, 2001, içinde), s. 20.

İslam toplumunda yaşayan gayr-i müslimler kendi inanç ve değerlerini savunma ve tartışma gibi özgürlüklerden hemen hemen hiç mahrum kalmamışlardır¹⁵. Hatta zamanla sosyal refah seviyeleri ve toplumdaki nüfuzları artan Hıristiyanlar, bu dönemde, gerek saraylarda gerekse toplumun değişik kesimlerinde kendi inançlarını dile getirebilme ve savunabilme özgürlüğünden daha fazla yararlanmışlardır. Saraylardaki ve entelektüel çevrelerdeki bu tartışma toplantıları zaman zaman Müslümanlara adeta ikinci sınıf vatandaş durumuna düşme kaygısı yaşatacak kadar Hıristiyanlarla samimiyeti beraberinde getirmiştir. Bu tür kaygılar da bir anlamda sessiz bir protesto mahiyetindeki reddiyelerin oluşumuna önemli bir katkı sağlamıştır¹⁶. Hıristiyanların Müslüman toplum içindeki bu konum ve itibarlarının yanında misyonerlik faaliyetleri de halkın tepkisine sebep olmuştur. Halk bu tepkisini bizzat saraya ilettiği gibi dönemin aydınlarından da bu konuda yardım ve destek talebinde bulunmuştur. Nitekim *er-Redd ala'n-Nasârâ* adlı eserinde Hıristiyanların toplumdaki nüfuzlarından şikayet eden Câhız, söz konusu eserini bazı Müslümanlardan gelen sorulara açıklık getirmek için yazdığını söylemektedir¹⁷.

Bir yandan reddiyelerin oluşturduğu kamuoyu, diğer taraftan da halkın tepki ve sözlü uyarıları Hıristiyanlara karşı bazı tedbirlerin alınmasına sebep olduğu gibi bizzat halifeler tarafından Hıristiyan karşıtı polemiklerin yazdırılmasına da yol açmıştır. Bu da devletin Müslüman olmayanlara karşı uyguladığı politikaları meşrulaştırma ihtiyacının bir sonucu olarak görülebilir¹⁸.

¹⁵ Ignaz Goldziher, "Ehl-i Kitab'a Karşı İslam Polemiği", çev., Cihat Tunç, *AÜİFD*, C. V, s. 154; David Thomas, "The Doctrin of the Trinity in the Early Abbasid Era", *Islamic Interpretations of Christianity*, ed., Lloyd Ridgeon, Curzon Pres, Richmond, 2001, s. 78; Levent Öztürk, *İslâm Tolumunda Hıristiyanlar*, İstanbul, 1998, s. 263.

¹⁶ Öztürk, *İslâm Tolumunda Hıristiyanlar*, s. 266; Sidney H. Griffith, "Faith and Reason in Christian Kalâm: Theodora Abû Qurrah on Discerning The True Relgion", *Christian Arabic Apologetics During the Abbasid Perod*, ed., Samir Khalil-Jorgen S. Nielsen, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1994, s. 1-2.

¹⁷ Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Muhtâr fi'r-Redd ale'n-Nasara*, Beyrut, 1991, s. 53.

¹⁸ Şarfi, *el-Fikri'l-İslâmî fi'r-Redd ale'n-Nasârâ*, s. 112.

2. Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Polemiğinin Karakteristik Yapısı

Hıristiyanlar Kur'an'daki ilgili ifadelerle başlayan tartışmalara polemikçi bir tavır ve üslupla yaklaşmışlar, ilk önce Kur'an'ın kendileriyle ilgili verdiği bilgilere itiraz ederek bunları tartışma konusu yapmışlardır. Temel itiraz noktaları ise İsa'nın tabiatı üzerinde yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla, Kur'an-ı Kerim'deki Hıristiyanlar ve Hıristiyan teolojisiyle ilgili ifadelerden sonra, Müslüman Hıristiyan polemiğinin en eski belgeleri Hıristiyanlarca yazılmış olanlardır¹⁹. İslam topraklarında yaşayan Hıristiyanlar eserlerini önce Süryanice, sonra Grekçe ve Kıptîce, daha sonra da Arapça yazmışlardır²⁰. Müslümanların bu saha ile ilgili çalışmaları ise daha sonra, H. III. asırda, ortaya çıkmıştır. Önceleri, karşılıklı dinî tartışmalar şeklinde başlayan Müslüman-Hıristiyan teolojik ilişkileri daha sonra mektuplaşmalar şeklinde devam etmiş, nihayet reddiyelerle bugüne gelmiştir.

2.1. Karşılıklı Dinî Tartışmalar

Karşılıklı tartışmalarla ilgili olarak Hıristiyanlara ait en eski yazılı belge, Antakya Yakubî Patriği John I (635-648)'in Mezopotamya Hıristiyanlarına yazdığı Süryanice mektuptur. Mektubun konusu, John I ile Müslüman ordu komutanı arasında yapılan dinî tartışmadır²¹. Patrik, mektubunda tartışma konuları hakkında diğer Hıristiyanları bilgilendirmektedir. Ancak, tartışmanın kiminle yapıldığı konusunda görüş birliği yoktur²². Patrik, İbrahim, İshak, Yakup, Musa, Harun gibi peygamberlerin inancının Hıristiyanlarınkiyle aynı olduğunu, onların da İsa'yı bildiklerini, fakat insanların zamanla çeşitli sebeplerden dolayı doğru yoldan sapa-

¹⁹ Adel-Theodore Khoury, *Les Théologiens Byzantins et L'Islam*, Louvain, 1969, s. 38.

²⁰ Ömer Faruk Harman, "Hıristiyanların İslâm'a Bakışı" *Asrımızda Müslüman-Hıristiyan Münasbetleri*, İstanbul, 1993, s. 97.

²¹ F. Nau, "Dialogue between the Patriarch John I and the Amir of the Hagarenes", *The Early Christian-Muslim Dialogue; A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 AD) Translation with Commentary*, ed. by., N. A. Newman, Interdisciplinary Biblical Research Institute, Hatfield, Pennsylvania, 1993, ss. 11-46.

²² Nau'ya göre bu ordu komutanı Amr b. As, Lemmans'a göre ise Said b. Amir'dir. Krş., Nau, "Dialogue...", s 15; Khoury, *Les Théologiens*, s. 39.

rak politeizmi benimsediklerini ileri sürer. Patriğe göre, Hıristiyan teslis doktrini üç Tanrı anlayışını değil tektanrı anlayışını ifade etmektedir.

Benzer bir tartışmanın, 643 yılında Amr b. Âs ile Yakubî Patriği Benjamin arasında gerçekleşmiş olduğu belirtilmekle birlikte tartışmanın içeriği hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir²³. Yine, 670 yılında Nesturî rahip Abraham'ın da bir Müslüman ile bir Hıristiyan arasında geçen tartışmayı konu alan bir risale yazdığından bahsedilmektedir²⁴.

Erken döneme ait, konumuz açısından öneme sahip bir diğer karşılıklı dinî tartışma da Halife Mehdî ile Timothy arasında geçen tartışmadır. Halife Mehdî döneminde patrik olan Timothy (109-208/727-823) zaman zaman halifenin davetiyle saraya gelerek onunla Hıristiyan ilahiyatı hakkında çeşitli konuları tartışmıştır²⁵. Bu tartışmalar, Timothy'nin kayıtları sonucu, pek çok kopyasıyla birlikte günümüze kadar ulaşmıştır²⁶.

İki oturumda tamamlandığı anlaşılan söz konusu tartışma, Allah kavramı, Allah'ın oğul edinip edinmediği, İsa'nın ilahlığı, doğumu ve bazı sözlerinin açıklığa kavuşturulması, İsa'nın öldürülmesi, asılması ve ref'i, teslis, paraklit, tahrif ve tebdil, Hıristiyanların Kur'an'a ilâhî bir kitap olarak bakıp bakmadıkları ve haç önünde ibadet gibi oldukça zengin bir içeriğe sahiptir.

Bu döneme ait bir diğer karşılıklı dinî tartışma, Theodora Ebû Kurrâ (750-825?) ile dönemin ileri gelen Müslüman âlimleri arasında geçmiştir. Melkit kilisesine bağlı Ortodoks bir ilahiyatçı olan Theodora Ebû Kurâ, Bağdat'ta Abbasi Halifesi Me'mun'un huzurunda, muhtemelen

²³ Nau, "Dialogue...", s. 14.

²⁴ Khoury, *Les Théologiens*, s. 39.

²⁵ Jean-Marie Gaudeul, *Encounters and Clashes, Islam and Christianity in History*, Rome, 1990, I, s. 14.

²⁶ Bu metinlerin İngilizce tercümesi, A. Mingana tarafından, Süryanice asıllarıyla birlikte, "The Apology of Timothy the Patriarch before the Caliph Mahdi" adıyla, BJRL, XXII, (Manchester, 1928, ss. 137-298'te yayınlanmıştır. Aynı metin, Cheikho tarafından Arapça olarak, "el-Muhâveretü'd-Diniyye elletî curret beyne'l-Halife el-Mehdî ve Timâsâvus el-Câselik" adıyla, *al-Machriq (el-Meşrik)*, XIX, Beyrut, 1921'de yayınlanmıştır. Bkz., L. K. Brovne, "The Patriarch Timothy and the Caliph al-Mahdi", *MW*, XXI, no. 1, January 1931, s. 38; Aynı metin daha sonra, R. Casper tarafından, özet olarak, "Les Versions Arabes du Dialogue entre le Caht Licos et le Calife al-Mahdi", adıyla, *Islamochristiana*, 3, (1977), ss. 107-153'te Arapçasıyla birlikte yayınlanmıştır.

824 yılında, dönemin ileri gelen Müslüman âlimleriyle yaptığı dinî içerikli tartışmayı yazıya aktarmıştır²⁷.

Halife Me'mun'un huzurunda oldukça özgür bir ortamda gerçekleştiği ve birkaç gün sürdüğü anlaşılan bu tartışma, öncekilerde olduğu gibi, Hz. İsa ve tabiatı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Diğer tartışma konularında da Ebu Kurra, hocası Yuhanna ile aynı doğrultuda tavır takınmakta ve benzer ifadeleri kullanmaktadır.

2.2. Mektuplaşmalar

Polemik geleneği açısından erken dönemim önemli belgelerinden biri, Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) ile Bizans İmparatoru III. Leon arasında gerçekleştiği kaydedilen teolojik içerikli mektuplaşmadır²⁸. Hıristiyanlığın temel öğretileri hakkında bilgi sahibi olmak isteyen II. Ömer, Bizans İmparatoru III. Leon'a, Hz. İsa'nın tabiatı ve inkarnasyonun imkanı, Kutsal Kitap, Paraklit ve Hıristiyan teolojisi hakkında pek çok soruyu içeren bir mektup göndermiştir. Sorduğu sorular onun Hıristiyanlık hakkında azımsanmayacak bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Belki de halifenin öğrenmek istediği şey, Hıristiyanlık hakkında tespit ettiği çelişkilerin Hıristiyanlarca nasıl yorumlandığı olabilir. Zira o, zaman zaman Hıristiyan teolojisi hakkında hükümler de vermektedir.

III. Leon ise cevap olarak yazdığı mektubunda, Hıristiyanların bu konulara dair görüşlerini açıklar. Ona göre, Kitab-ı Mukaddes'te Hz. İsa'nın şahsiyeti ve inkarnasyonu ile ilgili bilgiler Hıristiyanların inançları

²⁷ Arapça olarak yazılmış olan tartışma metni, Paris Bibliotheque nr. 70'te kayıtlıdır. Bu tartışma metninin muhtevası hakkında, A. Guillaume'in "**Theodora Abu Qurra as Apologist**" adlı makalesiyle bilgi edinmekteyiz. *MW*, XV, (1925), ss. 42-51; Ebû Kurra'nın teolojik görüşleri için bkz., Griffith, "**Faith and Reason in Christian Kalâm: Theodora Abû Qurrah on Discerning The True Religion**", ss. 1-43.

²⁸ Arthur Jeffery, "**Ghevond's Text of the Correspondence Between Umar II and Leo III**", *The Early Christian-Muslim Dialogue; A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 AD) Translation with Commentary*, ed. by., N. A. Newman, Interdisciplinary Biblical Research Institute, Hatfield, Pennsylvania, 1993, ss. 57-131; Newman'ın önsöz ve notlarla yayınladığı makale, ilk kez, *Harvard Theological Review*, 37 (1944), ss. 269-232'de yayımlanmıştır. (*A Collection*'da II. Ömer'in mektubu çıkarılmıştır.) Ancak, hemen belirtelim ki, Jeffery'nin yayınladığı bu mektubun orijinal nüshaları mevcut değildir. Jeffery, mektubun en eski kaynağının, ölüm tarihi bilinmeyen Ermeni tarihçi Ghevond olduğunu belirtir. bkz., Jeffery, "**Umar II and Leo III**", s. 62.

doğrultusundadır. Kutsal kitapta Müslümanların görüşlerini destekleyecek malumata da rastlanmamaktadır. İmparator'a göre, İsa tam bir beşer ve tam bir Tanrı'dır. Allah kelamı olmaları dolayısıyla Eski ve Yeni Ahit arasında bir çelişkiden söz edilemez. İmparatora göre İsa, ölümünden sonra ortaya çıkacak herhangi bir peygamber veya elçinin yolundan gitmemeleri konusunda havarileri sık sık uyarmıştır. Dolayısıyla, Müslümanların Paraklit²⁹ ile ilgili açıklamaları bir hakaret ve iftiradır.

Konumuz açısından tanıtılması gereken bir başka belge de Harun Reşid'in Konstantinos'a gönderdiği davet mektubudur. Ebu'r-Rabî Muhammed b. El-Leys tarafından kaleme alındığı belirtilen davet mektubunda³⁰ Harun Reşid, Allah'ın birliği, Hz. İsa'nın tabiatı, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin delilleri ve Kur'an'ın vahiy mahsulü olduğunu gösteren delileri sıraladıktan sonra, Hıristiyanların inanç sistemini eleştiri konusu yapmakta ve Hz. Muhammed'in geleceğine dair ifadelerin Hıristiyanlar tarafından tahrif edildiğini iddia etmektedir.

Bu döneme ait önemli belgelerden biri de Abdullah b. İsmail el-Hâşimî (ö. 205/850) ile Abdü'l-Mesih el-Kindî³¹ arasındaki mektuplaşmadır³². Hâşimî'nin arkadaşı Kindî'yi İslâm'a davet için yazdığı mektup, Hı-

²⁹ Bkz., Yuhanna: 14/16, 26; 15/26; 16/7.

³⁰ Mektubun tam metni, Ahmed Ferid Rifâî tarafından, *Asru'l-Me'mun*, Kahire, 1928, II, ss. 188-236'da, yayınlanmıştır. Ayrıca, mektubun daha sonra, Hadi Eid tarafından bazı açıklamalar ve Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlandığı da belirtilmektedir. Bkz., Casim Avci, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 134.

³¹ Hâşimî'nin mektubuna cevap yazan kişinin, daha özgür yazabilmek için iki isim kullanmış olabileceği düşünülen Yahya b. Adiy olduğu iddia edilmektedir. (Bkz., Gaudeul, *Encounter and Clashes*, I, s. 49-50) Fakat, mektubun Me'mun döneminde yazılmış olduğu doğru kabul edilirse, metni 893-974 yılları arasında yaşamış olan Adiy'in yazmış olması zayıf bir ihtimal olarak kalmaktadır. Yine, Kindî'nin Nesturi, Adiy'in de Yakubî olduğu göz önünde bulundurulursa bu ihtimal daha da zayıftır. Zira, metnin Nesturî birinin kaleme alındığı hissedilmektedir. Sabire Abay, *Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasındaki Teolojik İlişkilerin İlk Döneminde Abdülmesih el-Kindî'nin Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'ye Reddiyesi Örneği*, (AÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2002, s. 2.

³² Hâşimî ile Kindî arasındaki bu mektuplaşmanın metni 19 yy'da Amerikan misyonerler tarafından Mısır'da bulundu. Bu metni içeren bir başka el yazma da daha sonra İstanbul'da bulundu. 1880'de Anton Tien Arapça olan bu iki yazmayı tahkik ederek yayınladı. Metin 1882 yılında W. Muir tarafından İngilizceye çevrildi. Metnin 1882-85 yılları arasında A. Tien tarafından da bir çevirisinin yapıldığı, ancak bu çevirinin yayınlanmadığı bildirilmektedir. Daha sonra Newman, Arapça metni esas alarak Muir ve Tien'in çevirilerini karşılaştırmış, Tien'in girişini çıkartıp bazı hataları düzeltip notlar ekleyerek yayınlamıştır: Anton Tien, *"The Apology of al-Kindi"*, *The Early Christian-Muslim Dialogue*, ed. by, N. A. Newman, Pennsylvania, 1993, s. 355-546; Aynı metni Sabire Abay, adı geçen Yüksek Lisan tezinin ek kısmında (ss. 67-196) Türkçeye çevirmiştir.

ristiyanlara karşı yazılmış polemik tarzı eserlerden günümüze kadar intikal etmiş olan ilk eser hüviyetindedir³³. Söz konusu mektubun bir diğer önemli özelliği de, Kur'an ve Hadis'ten sonra Hıristiyanları İslâmiyet'e davet eden ilk eser olarak kabul edilmesidir³⁴.

Teslis konusundaki, genelde Kitab-ı Mukaddes'e dayanan açıklamalarından sonra Kindî, Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve Kur'an'ın kökenine yönelik eleştirilerini sıralamaktadır. Ona göre, peygamberliğin şartlarından biri gaybı bilmek, bir diğeri de mucize göstermektir. Hz. Muhammed'in gaybı bilme gibi bir iddiasının olmadığını, Kur'an'da da ona mucize verilmediğinin belirtildiğini³⁵, ona atfedilen mucizelerin ise uydurulmuş olduğunu söyleyen Kindî, bundan dolayı Hz. Muhammed'in gerçek bir peygamber olamayacağını iddia etmektedir. Buna karşın, Kur'an hakkında azımsanmayacak bilgiye sahip olduğu anlaşılan Kindî, mucize olarak Kur'an'ın gösterildiği ayetler konusunda suskun kalmaktadır. Kindî, bundan sonra Kur'an'ın Nesturî bir keşişin etkisinde kalan Muhammed'in kaleminden çıkmış bir kitap olduğunu iddia etmekte, bu iddiasını ispatlamak için ise, Hıristiyanlardan övgüyle bahseden ayeti delil olarak kullanmaktadır. Fakat Kindî, bu ayeti kendi iddialarını kanıtlamak için bir delil olarak kullanırken, Hıristiyan teolojisini eleştiren ayetlere hiç değinmemektedir.

2.3. Reddiyeler

2.3.1. Hıristiyan Polemikçiler ve İslam Hakkındaki İddiaları

İslâm'a karşı reddiye yazan ilk Hıristiyan ilâhiyatçısı Yuhanna ed-Dımeşkî (Ionnas Damaskenos/John of Damascus)dir³⁶. Ona göre, İsla-

³³ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara, 1998, s. 37.

³⁴ Şarfî, *el-Fikrî'l-İslâmî fi'r-Redd ale'n-Nasârâ*, s. 121; Şaban Kuzgun, *Dört İncil, Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları ve Çelişkileri*, Ertem Matbbası, Ankara, 1996, s. 93.

³⁵ Tien, "The Apology of al-Kindî", s. 440; Kindî, "Bizi mucizeler göndermekten alıkoyan tek şey, öncekilerin bu ayetleri yalanlamış olmasıdır" (17.İsrâ/59) şeklindeki, müşriklerin mucize isteklerinin reddedildiği, ayete atf yapmaktadır.

³⁶ Yuhanna'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Stanley Samuel Harakas, "John of Damascus", *The Encyclopedia of Religion*, ed., Mircea Eliade, New York, 1987, VIII, 110-112; Mustafa Göregen, *Hıristiyan Teolojisinde Yahya Dımeşkî'nin Yeri ve Önemi*, (MÜSBE Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995; Leyla Hanecioğlu, *Yuhanna ed-Dımeşkî'nin İslam ve Hıristiyanlık Arasındaki İlişkideki Yeri*, (AÜSBE Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2002, s. 4-10.

miyet Hıristiyanlığın sapık bir kolu (İsmailî Sapıklık), Müslümanlar da İsa aleyhtarı, olanların öncüsüdür. Tanrı'nın oğlunun bedene büründüğünü, onun mükemmel Tanrı olduğunu, aynı zamanda da mükemmel bir insan olduğunu kabul etmeyenler için Yuhanna'nın kullandığı kavramlardan biri *deccal*dir³⁷. Ona göre, Ariusçu bir rahiple dostluk kurarak Eski ve Yeni Ahit'e dayanarak kendi mezhebinin kurmuş olan Hz. Muhammed yalancı bir peygamberdir. Çünkü o da tıpkı Arius gibi Kutsal Ruh'un ilâhîliğini inkâr etmektedir.

Dört kadınla evlilik, cariye edinme, boşanma ve Hz. Muhammed'in Zeynep ile evlenmesi gibi hususları ele alarak doğrudan Kur'an'ın muhtevasını eleştiri konusu yapan Yuhanna'nın, bir Hıristiyan ile bir Müslüman arasında geçen hayali tartışmayı konu alan bir risalesi daha vardır. Teolojik ilişkilerin ilk örneklerinden birini teşkil eden "Disputatio Christiani et Sareceni" (Hıristiyanlar ile Müslümanlar Arasında Tartışma)³⁸ bir yazılı diyalog örneğidir ve Hıristiyanlığın savunulmasını içermektedir. Tarafların hayali karşılaşmasını ve tartışmasını anlatan eser, o devirde iki din mensubu arasında yaşanan ve sorulması mümkün tartışma noktalarını ortaya koymaktadır. Tartışılan konular arasında, irade hürriyeti, teslis, İsa'nın ulûhiyeti, ilahi kelamın mahlûk olup olmayacağı sayılabilir. Yuhanna, diyalogu "bir tartışma ve sohbet ortamında İncil'in hakikatlerini bildirmek ve karşı tarafı buna ikna etmek" anlamında kullanmıştır. Kitap, doğrudan Hıristiyanların muhalifleriyle tartışmaları sırasında soracakları soruları ve sorulan sorulara verilecek cevapları içermektedir.

³⁷ Saint John of Damascus, *Writings*, trans., by., Frederic H. Chase, Fathers of the Church, Inc., New York, 1958, s. 153; "İsa karşıtlığı" ile eş anlamlı olarak kullanılan *Deccal* ile ilgili fikirler, Tanrı'nın şeytanla dünyanın sonunda yapacakları savaşa dair mitolojik ve spekülâtif haberlere dayanmaktadır. (Bkz., W. Bousset, "Antichrist", *Encyklopedia of Religion and Ethics*, New York, 1955, C. II, s. 578) Ayrıca, Antichrist'in Müslümanlarla irtibatlandırılması ile ilgili olarak Merrill'in şu değerlendirmesine yer verebiliriz. Süryanice bir yazmaya göre, Arapların Yesrib'den ilerlemeleri, Bizanslılar karşısında yenilgiye uğramaları ve Antichrist (Deccal)'in ortaya çıkması kıyamet alametleri arasında yer almaktadır. Yuhanna da muhtemelen bu efsaneye dayanarak böyle bir isimlendirme yapmıştır. (Bkz., J. E. Merrill, "The Tractate of John of Damascus on Islam", *MW*, XLI, (1954), s. 89.)

³⁸ Bu diyalog, J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, C. 94, yıl: 1864, no. 1885-1898'deki Latince ve Grekçe metin esas alınarak Voorhis tarafından İngilizceye tercüme edilerek yayınlanmıştır; John of Damascus, "The Discussion of a Christian and a Saracen", trns., John W. Woorhis, *MW*, XXV, (1935), ss. 266-273. Aynı diyalog, *The Early Christian-Muslim Dialogue*, ed. N. A. Newman, Hatfield, Pennsylvania, 1993, ss. 144-152'de de yayınlanmıştır.

Bir Hıristiyan ile bir Müslüman arasında geçen dinî tartışmalardan bir diğeri, Theodora Ebû Kurrâ tarafından Yuhanna'nın ifadeleriyle aktarılmaktadır. Theodora müslümanın sorusu üzerine, Hz. Musa'nın peygamberliğini ilan ettikten sonra putperestlerin değil, ona uyan Yahudilerin, Hz. İsa'dan sonra da ona karşı çıkan Yahudilerin değil Hıristiyanların, Hz. Muhammed döneminde ise ona inananların değil Hıristiyanlıklarından vazgeçmeyenlerin daha doğru bir davranış sergilemiş olacaklarını³⁹ belirtmektedir. Muhatabının bu ifadeleri karşısında hayrete düşen müslümana Ebu Kura, Hz. Musa'nın ve İsa'nın mucizelerinden bahsederek onların peşinden gidilmeye daha layık olduklarını belirtir⁴⁰.

Hıristiyanlık tarihinin 284-813 yılları arasındaki önemli olaylarını konu alan Thephone (ö. 817), Vekayinâmesi'nde 622 yılı vakalarını anlatırken İslâmiyet ve Hz. Muhammed hakkında malumat vermektedir. Onun eseri, Dimeşkî'nin eserinden kısa bir süre sonra Batı dillerine çevrilmiş ve Hıristiyan yazarlar tarafından sıkça kullanılan bir eser olmuştur⁴¹. 622 yılını "Sarazenlerin sahte peygamberinin öldüğü yıl" olarak ilan eden Thephones'e göre, Hz. Muhammed ilk ortaya çıktığında Yahudi liderlerden bazılarının onu beklenen Mesih zannettiklerini, ancak daha sonra yanlış olduklarını anlayarak ona karşı çıktıklarını dile getirmektedir⁴².

Dönemim Hıristiyan polemikçilerinden biri de Bizanslı Nicetas'dır. Rivayete göre, III. Mihael'in imparatorluğu döneminde Müslümanlar, Baba ve oğul kavramlarının felsefi ve mantıkî yollarla izahını isteyen bir mektup göndermişlerdi. Bunun üzerine. O dönemde Bizans İmparatorluğunda filozof olarak tanınan Nicetas mektuplara cevap hazırlamakla görevlendirilir. Uzun bir çalışmadan sonra Nicetas sorulan sorulara felsefî ve mantıkî cevaplar veren bir kitapçık hazırlar. *Confitatio Libri Mohamedis* adıyla Latinceye tercüme edilen eserde, Müslümanların Aristo

³⁹ Daniel Sahas, *John of Damascus on Islam*, Leiden, 1972, s. 158..

⁴⁰ Sahas, *John of Damascus on Islam*, s. 159; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 133-134.

⁴¹ Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkisi*, İstanbul, 2004, s. 101.

⁴² Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkisi*, s. 101; Avcı ise, Thephones'in, "Onun deve eti yediğini gören Yahudiler yanlış olduklarını anlamalarına karşın, din değiştirmekten korktukları için yanında kalmaya devam ettiler ve ona Hıristiyanlara karşı haksız davranışlar telkin ettiler" dediği şeklinde alıntı yapmaktadır. Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 145-146.

mantığına dayalı olarak hazırlamış oldukları anlaşılabilir sorular kaydedildikten sonra, aynı mantıkî yöntemlerle bu sorular cevaplandırılır⁴³. Nicétas, Tanrı'nın zatının bilinmesinin çok zor olduğunu belirtmesine rağmen, imkân nispetinde konuya açıklık getirmeye çalıştıktan sonra teslimle ilgili oldukça uzun izahlarda bulunur. Daha sonra, İslam'ın anladığı anlamda Tanrı'nın birliği fikrinin tutarsız ve anlamsız olduğunu ispatlamaya çalışır.

Arap Muhammed Tarafından Uydurulan Kitaba Reddiye başlığını taşıyan ikinci mektubunda da Nicétas, İslâm'ın sadece Tanrı inancında değil, insanlara sunduğu dünya görüşünde de yanlış olduğunu, Kur'an'ın da bir yanlışlar yığını olduğunu iddia etmektedir. Hz. Muhammed'in vahiy aldığı yönündeki iddialarının doğru olabilmesi için, aldığı vahyin önceki vahiylerle doğrulanması gerekir diyen Nicétas, "halbuki onun aldığı vahiy, yanlışlıklar ve gülünçlüklerle doludur" demektedir. Ona göre, bir yandan tek Tanrıculuğun savunuculuğunu yapan Hz. Muhammed diğer taraftan Tanrı'nın içinin boş olduğunu söyleyerek putperestliğe sapmıştır⁴⁴.

2.3.2. Müslüman Polemikçiler ve Hıristiyan Teolojisine Yönelik Eleştirileri

Ali b. Rabbân et-Taberî'nin (ö. 240/855) *er-Red ale'n-Nasârâ*⁴⁵ adlı eseri gerçek anlamda Hıristiyanlığa karşı yazılmış ilk reddiye özelliği taşımaktadır. Taberî'nin reddiyesini teolojik ilişkiler açısından önemli kılan bir diğer husus da, reddiyenin, hayatının yetmiş yılını Hıristiyan olarak geçirdikten sonra İslâm'ı seçmiş olan bir mühtedi tarafından yazılmış olmasıdır. Hıristiyanlıkla ilgili pek çok noktayı İslâm akidesi açısından derli toplu bir şekilde ele alıyor olması da onun önemini bir kat daha arttırmaktadır⁴⁶.

⁴³ Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkisi*, s. 102.

⁴⁴ Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkisi*, s. 102.

⁴⁵ Yazma nüshası, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi 1628 no da kayıtlı risale, A. Khalife-W. Kutsch tarafından, *Mélanges de L'université Saint Joseph*, s. 36, Beyrut, 1959, ss. 114-148'de yayınlanmıştır.

⁴⁶ Taberî'nin hayatı ile ilgili net bilgilere sahip değiliz. Onun, 154/770 veya 164/780 tarihinde doğduğu, H. 224 veya 234 tarihinde de Müslüman olduğu belirtilmektedir. *er-Red ale'n-Nasârâ*'da bu yıllarda yazılmış olmalıdır. Taberî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz., Fuat Aydın, *Ali b.*

Taberî, Hıristiyan iman esaslarının İncillere aykırı olduğunu ve İsa'nın insan olduğunu bu eserinde ispatlamaya çalıştıktan sonra, Hz. Muhammed'in peygamberliğini Kitab-ı Mukaddes'teki ilgili metinlerden hareketle ispatlamak maksadıyla, *ed-Dîn ve'd-Devle fî İsbâtı Nübüvveti'n-Nebî*⁴⁷ adlı bir eser daha kaleme alır. Kitabın en önemli özelliği, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak ve İslâm'ın müdafaası için ilk kez Kitab-ı Mukaddes metinlerinin kullanılıyor olmasıdır⁴⁸.

Daha önce bu konuda yazılan eserlerin bazı şeyleri ihmal ettiklerini, delilleri birbirine karıştırdıklarını ve Kutsal Kitaplara yeterince başvurmadıklarını ima ederek bu eserleri yetersiz gördüğünü belirten Taberî, reddiyelerde bulunması gereken özellikleri sıraladıktan sonra asıl konuya gelmektedir. Ona göre İslâm'a karşı olanların karşı oluş gerekçesi şunlardır: Peygamberin nübüvveti hakkındaki haber konusundaki şüphe, mevcut siyasî ve sosyal statüyü kaybetme endişesi, alışkanlık ve gelenekten kopamama, zeka ve anlayış kıtlığı. Yazar daha çok peygamberin nübüvveti hakkındaki haberlerle ilgilenmekte⁴⁹ ve Arap müşrikler tarafından inkâr edilen ve Ehl-i Kitap tarafından kutsal kitaplarında bulunan Hz. Muhammed'in ismi ve nitelikleriyle ilgili gizlenen işaretleri açığa çıkarmayı amaç edinmektedir⁵⁰. Sonuç olarak Taberî, ümmî birinin Kur'an gibi belagat örneği bir eser meydana getiremeyeceğinden hareketle bunun mucizeden başka bir şey olamayacağını belirttikten sonra Kur'an ile diğer ilahî kitaplar arasında karşılaştırmalar yapmaktadır.

Rabben et-Taberî ve Eseri er-Red ale'n-Nasârâ, (MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994, s. 14-26.

⁴⁷ Kitabın yazma nüshası ilk olarak Mingana tarafından John Royland Library'de bulunmuştur. Mingana, "A semi-offical Degfense of Islam" adlı makaleyle eseri tanıtmış, daha sonra da 1922 yılında giriş ve tercümesiyle birlikte, 1923 yılında da Arapça olarak yayınlamıştır. Bkz. Mahmut Kaya, "*er-Red ale'n-Nasârâ*", *DİA*, İstanbul, 1994, s. 351; Aydın, *Ali b. Rabben et-Taberî ve Eseri*, s. 31; Mingana'nın tecümesi daha sonra, Editörün önsözüyle "The Early Christian-Muslim Dialogue'de yayınlanmıştır; A. Mingana, "*The Book of Religion and Empire*", *The Early Christian-Muslim Dialogue; A Collection of Documents from the First Three Islamic Centruies (632-900 AD) Translations with Commentary*, ed. by, N. A. Newman, Pennsylvania, 1993, ss. 547-684. Taberî'nin aynı eseri, Adil Nüveyhiz tarafından Arapça olarak neşredilmiştir; Ali b. Rabbân et-Taberî, *ed-Din ve'd-Devle fî İsbâtı'n-Nübüvve*, thk., Adil Nüveyhiz, Beyrut, 1982.

⁴⁸ Aydın, *Ali b. Rabben et-Taberî ve Eseri*, s. 31.

⁴⁹ Kaya, "*er-Red ale'n-Nasârâ*", s. 349; Aydın, *Ali b. Rabben et-Taberî ve Eseri*, s. 32.

⁵⁰ Ali b. Rabbân et-Taberî, *ed-Din ve'd-Devle*, s. 35-36.

Müslüman-Hıristiyan teolojik ilişkileri açısından dönemin önemli eserlerinden biri de Güney Arabistan'daki Zeydî Şiîlere mensup Kasım b. İbrahim er-Ressî (ö. 246/860)'nin *er-Redd ale'n-Nasârâ*⁵¹ adlı risalesidir. Kasım b. İbrahim Hz. İsa'nın ulûhiyetinin mantıksızlığını ortaya koymak için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Öncelikle, Kur'an'daki Hz. Mer-yem ve Hz. İsa'nın insan oluşuyla ilgili ayetleri sıralayan Kasım b. İbrahim, Hz. İsa'nın bir kul olarak yaratıldığını, buna Hıristiyanların da şahit olduğunu belirterek, onun sadece bir kul olarak kabulünün zorunlu olduğunu ortaya koymaya çalışır. Daha sonra, beşerî sıfatlara sahip birinin Allah'ın oğlu olamayacağını, İsa'nın bir beşer olduğunu gösteren davranışlarıyla ispatlamaya çalışır.

Dönemin en çok dikkat çeken polemikçilerinden biri de Ebu İsa el-Varrâk'tır (ö. 247/861)⁵². Varrak *Kitabü fi'r-redd ale'l-fıraku's-selas mine'n-Nasârâ* adlı iki ciltlik eserinde Hıristiyanlığın teslis ve inkarnasyon inançlarını rasyonel bir eleştiriye tabi tutmaktadır. Eserin birinci cildinde⁵³ teslis, ikinci cildinde⁵⁴ ise inkarnasyon ele alınmaktadır. Varrak, aklın çelişkiyi kabul etmeyeceğinden hareketle, üç Hıristiyan mezhebini ayrı ayrı ele alarak onların, baba-oğul-kutsal ruh arasındaki ilişkilerini sorgulamaktadır. Sorulan sorulara bu mezheplerin verebilecekleri muhtemel

⁵¹ *Er-Redd ale'n-Nasârâ*'nın beş yazma nüshası mevcuttur. Bunlardan dördü Milano'daki Ambrosiana Kütüphanesi'nde, biri de Berlin'deki Reale Kütüphanesi'ndedir. Kâsım b. İbrahim'in bu reddiyesini, "Di Matteo Confuzazione Contrai Cristani Dello Zaydita al-Kasım b. İbrahim" adıyla *Rivista Delle Studi Orientali* 1921-1922 yılı, ss. 301-364'de yayımlanmıştır. Di Matteo, reddiyenin Arapça metninden önce dört sayfalık İtalyanca bir Mukaddime koymuştur. Bkz., Brockelmann, GAL, Suppl., I, s. 315; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden, 1967, I, s. 562; Aydın, *Reddiyyeler*, s. 41; Kasım b. İbrahim'in bu reddiyesi, onun tüm eserlerinin toplandığı, *Mecmu'u Kütübü ve'r-Resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, thk., Abdülkerim Ahmed Cedebân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a, t.y., ss. 389-442'de neşredilmiştir.

⁵² Varrak'ın hayatı ve mezhebi hakkında geniş bilgi için bkz., Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, Beyrut, 1957, s. 73, 108, 110-111; S. M. Stern, "Abû İsâ Muhammed b. Hârûn al-Warrâk" mad., *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden E.J. Brill, 1986, C. I, s. 139; Eşârî, *Makâlât*, C. I, s. 109; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 67; Mâturîdî, *Tevhîd*, s. 232-238; Şehristânî, *el-Milel*, II, s. 269;

⁵³ Eser David Thomas tarafından tahkik edilerek İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır. Ebû İsa Muhammed b. Harun el-Varrak, *er-Redd ale't-teslis*, ed. and trns., by David Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam; Abu İsâ al-Warrâq's Against the Trinity*, Cambridge University Press, 1992.

⁵⁴ Ebû İsa Muhammed b. Harun el-Varrak, *er-Redd aale'l-İttihâd*, ed. and trns. by David Thomas, *Early Muslim Polemic Against Christianity; Abû İsâ al-Warrâq's Against the Incarnation*, Cambridge University Press, 2002.

cevapların hepsini gündeme getiren Varrak, bu sorulara verilebilecek cevapların her birinin kendilerinin bir başka anlayışlarıyla çeliştiğini göstermeye çalışmaktadır.

Daha çok edebî sahada eserler vermiş olan Câhız'ın (ö. 255/869) *er-Redd ale'n-Nasârâ*⁵⁵ adlı risalesi Müslüman-Hıristiyan teolojik ilişkileri tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Câhız'ın bu risaleyi mechul birinin mektubuna cevap olmak üzere yazdığı anlaşılmaktadır. Yine onun risalenin başındaki cümlelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Hıristiyan misyonerlerin dinî konuları savunma hususunda zayıf kalanların aklını çelme teşebbüsüne karşı Câhız'dan yardım istenmektedir. Bu aynı zamanda Hıristiyanlarla tartışmalarda Müslümanın yararlanabileceği argümanlar konusunda yardım talebi anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda, Câhız'ın reddiyesinin karakteristik özelliklerinden birinin Hıristiyanların kafa karıştırıcı sorularına tatmin edici cevaplar verme iddiası olduğunu söyleyebiliriz. Eserin gayesi, Hıristiyanların İslâmiyet'i kötüleyen sözlerini ortaya koymak, sonra da onları çürütmektir. Dolayısıyla Câhız'ın reddiyesi bir propaganda kitabı değil⁵⁶ bir savunma kitabıdır.

Reddiyenin diğer bir karakteristik özelliği de, kendinden önce yazılmış reddiyelerin aksine görüşlerini desteklemek için Eski ve Yeni Ahit'e hiç başvurmamış olmasıdır. Onun Kitab-ı Mukaddes'e karşı takındığı bu tavrın bir tek nedeni vardır. O, Kitab-ı Mukaddes metinlerine asla güven beslemez ve onların otoritesini, kendi görüşünü desteklemek için bile olsa asla kabul etmez⁵⁷. Reddiyenin değerini arttıran bir özelliği de, yaşadığı dönemdeki gayr-ı Müslimlerin sosyal durumları hakkında bilgi-

⁵⁵ Câhız'ın reddiyesi J. Finkel tarafından, *Selâs Resâil li ebî Osman Amr İbn Bahru'l-Câhız*, Kahire, 1344/1926, içinde yayınlanmıştır. Fakat Finkel'in neşri tam metin değil, Câhız'ın yazdığı metinden seçilmiş bir hülasadır. Finkel'in Ezher (no. 6836) ve Ahmet Timur Paşa Kütüphanelinde (edeb. No: 19) bulunduğu yazma nüshası Ubeydulah b. Hasan'ın Câhız'ın eserlerinden seçtiği fasıllardan sonuncusudur. Risale daha sonra, O. Rescher, Stuttgart, 1931 ve I. S. Allouche (Paris, 1939) tarafından da yayınlanmıştır. Rockelmann, GAL, Lit., I, s. 153-154; Muhammed Abdullah Şarkâvî de aynı risaleyi, risale ile ilgili incelemelerini ve metin üzerindeki açıklamalarla birlikte yayınlamıştır. (*el-Muhtâr fi'r-Redd ale'n-Nasârâ*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1991). Şarkavi'nin bu çalışması Osman Cilacı tarafından *Hıristiyanlığa Reddiye* Tekin Kitabevi, Konya, 1992) adıyla Türkçeye çevrilmiştir;

⁵⁶ Aydın, *Reddiyeler*, s. 43.

⁵⁷ Câhız, *el-Muhtâr fi'r-Redd*, s. 81.

ler veriyor olmasıdır⁵⁸. Bunun dışında Mutezile'den daha başka şahısların da Hıristiyanlara reddiye yazdığı anlaşılmaktadır⁵⁹.

Ebu Yusuf Yakub b. el-Kindî (ö. 260/873), *er-Redd ale'n-Nasâra*⁶⁰ adlı risalesinde, yalnızca Hıristiyanlığın teslis doktrini üzerinde yoğunlaşarak, tartışmasını sadece aklî yoldan, mantık ve felsefe kurallarına bağlı kalarak yapmaktadır. Onun yalnızca teslis doktrinine odaklanmış olması, onu reddiyelerin genelinden farklılaştıran bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır.

3. Tartışılan Konular Açısından Polemik Geleneği

3.1. Tanrı'nın Mutlak Birliği Açısından Teslis ve İnkarnasyon

Hıristiyan ilahiyatçılar, Kitab-ı Mukaddes'teki bazı naklî delillerin⁶¹ yanında aklî bir takım delilleri de kullanarak, Tanrı denilen teslisin aslında "bir" olduğunu ispatlamaya gayret gösterirlerken, Müslüman düşünürler, teslisin Hıristiyanların da kabul ettiği Allah'ın mutlak birliği anlayışıyla bağdaşmadığını yine İncil metinleriyle ispatlamaya çalışmışlar, bu görüşlerini mantıkî delillerle destekleme yoluna gitmişlerdir. İki tarafın söz konusu bu anlayışını da yansıtması açısından Halife Mehdi ile Timothy arasındaki polemik önemlidir. Halifenin, teslis anlayışı ile Tanrı'nın birliğinin nasıl uzlaşabileceği, Tanrı'nın nasıl oğul edineceği soru-

⁵⁸ Erdem, "Câhız ve el-Muhtâr fi'r-Redd ala'n-Nasara isimli Eseri", s. 462.

⁵⁹ Kadı Abdulcebbar, Câhız'ın Hıristiyanlığa reddiye içerikli bir kitabından, yine onun *Risaletü'l-Aseliyye* adlı başka bir kitabından bahsetmekte; yine bununla ilgili olarak Ebu Cafer el-İskâfî'nin müstakil bir kitabından, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. el-Ahşid'in *Kitabu'l-Maûne* adlı eserinde bulunan güzel bir bölümden, Ebu İsa el-Varrâk'ın ve Ebu Ali el-Cübbâî'nin kitaplarından; Ebû Hâşim'in *Bağdâdiyyât* adlı eserindeki bir bölümden, İbn Hallâd'ın *Usûlü* ve şerhinden, hocası Ebu Abdullah el-Basrî'nin *İzâh* adlı kitabından Hıristiyanlara reddiye yazan kişiler ve eserler olarak bahsetmektedir. Bkz. Kadı Abdulcebbar, *Tesbîtü delâili'n-nübüvve*, thk. Abdülkerim Osman, nşr. Dâru'l-Arabiyye, Beyrut 1966, I, 198. Ayrıca bkz. Hulusi Arslan, "Kadı Abdulcebbar'ın Hıristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler" *Kelam Araştırmaları*, 8:1 (2010), s.14.

⁶⁰ Kindî'nin reddiyesi ilk kez, Augustin Périer'in, *Pettits Tratiés Apologétiques de Yahyâ ben 'Adî*, adı ile hazırladığı doktora tezinin sonunda Fransızca olarak yayınlanmıştır (Paris, 1920, ss. 118128); Ayrıca Périer, Kindî'nin bu reddiyesini Hıristiyan filozofu Yahyâ b. Adî'nin verdiği cevaplarla birlikte ilk defa *Revue de L'Orient Chrétien*, 3. série 22/1920-1921 yıllığının 4-14 sayfaları arasında Arapça metinle birlikte yayınlamıştır. Brockelmann, GAL, Supl. I, s. 372; Sezgin, GAS, I, s. 387, Aydın, *Reddiyeler*, s. 46.

⁶¹ Yuhanna: 1/1-3; Yuhanna: 1/14; Yuhanna: 17/21; Matta: 28/19; Geniş bilgi için bkz., Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, s. 64.

suna Timothy, kral ve güneş örnekleriyle cevap vermeye çalışmaktadır⁶². Bu örneklemeler, *teslisin şahısları arasındaki fark sözde değil gerçek olduğu halde Tanrı yine de birdir ve bu nedenle Tanrı'nın birliği, kendi içinde ayrılmaz parçaların ayrımını mümkün kılan izafi bir birliktir*, iddiasının açıklanmasıyla ilgilidir⁶³.

Bütün bu açıklamalar Müslüman polemikçilerin, teslisin Tanrı'nın mutlak birliğini ifade ettiği konusundaki şüphelerini giderecek açıklıkta değildir. Ali b. Rabbân et-Taberî, İslam'ın tevhid inancını, Allah'ın varlığı ve birliği ilkesini ortaya koyduktan sonra, Hıristiyanların böylesi bir tevhid anlayışından uzak olduklarını, teslisi kabul etmek suretiyle İncillere dahi aykırı bir inanca sahip olduklarını iddia etmiştir. Hıristiyanların, böylece üç Tanrı'ya, hatta Baba, Oğul, Ruhu'l-Kudüs ve ezeli insan olan Mesih olmak üzere dörde dahi çıkabilecek bir Tanrı anlayışına sahip olduklarını belirtmiştir⁶⁴. Önceki dininin kutsal metinlerine son derece hakim olan Taberî'ye göre, Hıristiyanların Mesih'i bir kul, bir elçi değil de ezeli bir yaratıcı olarak görmeleri İncil'deki Mesih ile ilgili ifadelere uygun değildir. Hıristiyanların kullandıkları gibi Allah gerçek anlamda Baba olursa, ya ezeli bir şeyi doğurmuş olur ya da hâdis olan bir şeyi doğurmuş olur. Allah'ın ezeli bir şey doğurduğunu kabul edemeyiz. Bu muhaldir. Çünkü ezeli olan şey doğmuş olamaz. Allah'ın ezeli olmayan bir şey doğurduğunu kabul edersek eb yani baba hâdis olmuş olur. Bu da İznik'te kabul edilen Hıristiyan Kredosundaki "*gerçek Allah'tan doğmuştur, yaratılmış değildir*" sözlerini iptal eder⁶⁵. Dolayısıyla, *eb* ve *ibn* kelimeleri Hıristiyanların teslis anlayışına kaynaklık teşkil etmez.

Câhız da reddiyesinde, Hıristiyanlığın özellikle Hz. İsa'nın ulûhiyeti anlayışını anlamak için insanın bütün aklını kullanmasının ve bütün gücünü sarf etmesinin bile yeterli olmayacağını⁶⁶ söyleyerek teslis

⁶² Kelimesi ve ruhu kraldan ayırlamayacağı için, kelimesi ve ruhuyla kral üç değil bir kraldır. Işığı ve ısıyı güneşten ayrı olmamasına rağmen üç güneşten değil bir tek güneşten bahsedilir; R. Caspar, "*Les Versions...*", s. 125-126; krş., Madrigel, *Hıristiyanların Üçlü-Birlik (Tevhit'de Teslis) İnancı Ne Demek?*, s. 35-36

⁶³ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, s. 245.

⁶⁴ Ali b. Rabbân et-Taberî, *er-Redd*, s. 120-121.

⁶⁵ Ali b. Rabbân et-Taberî, *er-Redd*, s. 147.

⁶⁶ Câhız, *el-Muhtâr fi'r-Redd*, s. 68.

doktrininin tutarsız oluşuna vurgu yapmaktadır. Taberî ve Kasım b. İbrahim'in *eb* ve *ibn* kelimelerine verdikleri mecazî anlamları da kabul etmeyen Câhız, Allah'ın ne doğum yoluyla ne de mecazî olarak evlat edinme yoluyla baba olarak adlandırılmayacağını, insana ait bu tabiatları Allah'a isnad eden kimsenin Allah'ı tam olarak bilmediğini ve onun ulûhiyetini tam olarak tanımadığını ifade etmektedir. Câhız, "şayet Allah onu babasız yarattığı için "İsa Allah'ın oğludur" denilirse, Hz. Adem ve Havva hem anasız hem de babasız yaratıldıkları için buna daha çok layıktır"⁶⁷ diyerek bu konudaki itirazlarını sürdürmektedir. Eğer bu isimlendirme *terbiye* bakımından ise, Allah, Hz. Musa'yı, Hz. Davud'u ve bütün peygamberleri terbiye ettiği gibi onu da terbiye etmiştir. Dolayısıyla, Câhız'a göre, diğerlerini bundan soyutlayıp da sadece ona böyle bir isim vermek doğru değildir⁶⁸.

Üç Hıristiyan mezhebinin görüşlerini ayrı ayrı irdeleyen Ebu İsa el-Varrak, teslis ve inkarnasyon öğretilerini rasyonel bir tahlile tabi tutar. Üç Hıristiyan mezhebi de teslisi oluşturan asılların Baba, Oğul ve Ruh'tan meydana geldiği konusunda hemfikirdir⁶⁹. Yine bu asılların cevheriyette bir, asıllıkta (uknumiyet) ise farklı oldukları, her birinin ayrı bir cevheri olmasına karşın onları bir *cevher-i âmm*'in meydana getirdiği konusu da ittifak edilen bir konudur⁷⁰. Ancak bu asılların mahiyeti ve inkarnasyonun hangi yolla gerçekleştiği bu mezhepler arasında bir ihtilaf konusudur.

Hıristiyan teslis doktrininin münhasıran rasyonel açıdan tenkit eden bir başka polemikçi olarak Ya'kub b. İshak el-Kindî'yi de zikretmek gerekmektedir. Teslis doktrini hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Kindî, Baba-Oğul-Ruhu'l-Kudüs arasında açık bir birleşmenin olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kindî'ye göre, üç ezeli uknumun

⁶⁷ Câhız, *el-Muhtâr fi'r-Redd*, s. 82.

⁶⁸ "Rabbâhu" teriminin, *beslemek*, *yedirmek*, *içirmek*, *rızıklandırmak* ve *doyurmaktan* başka bir anlamı olmadığını vurgulayan Câhız, bunu Allah bütün insanlar için yaptığı halde siz niçin Allah'ın onları yedirmesini, içirmesini *terbiye* olarak isimlendiriyorsunuz sorusunu yöneltmektedir. Bkz., Câhız, *el-Muhtâr fi'r-Redd*, s. 83.

⁶⁹ Varrak, *er-Redd ale't-Teslis*, s., 66-67.

⁷⁰ Varrak, *er-Redd ale't-Teslis*, s. 74.

(hypostas, asıl) tek bir cevher (ousia) olduğu şeklinde formüle edilen Hıristiyanların teslis inancı terkibi içermektedir. Mürekkep olan şeyin ise ezeli olamayacağını iddia eden Kindî, bu iddiasını mantiki delillerle ispatlamaya çalışmaktadır⁷¹. Ona göre, "teslis akidesi bir konu hakkında hem üç'ü hem de bir'i tasdik etmek gibi açık bir imkânsızlığı içermektedir."⁷² Dolayısıyla teslisi savunmak, mantık ve matematik açısından da mümkün değildir.

Hıristiyan filozofu Abdülmesih el-Kindî ise, Allah'ın mutlak manada bir olduğu konusunda ısrarlı olan Müslümanların bu görüşlerine, polemiklerde sıkça kullanıldığını söylediğimiz soru-cevap formuyla şekillenen argümantasyon tarzını kullanarak itirazda bulunmaktadır.

"Tanrı'nın birliğinden ya cins olarak ya tür olarak ya da sayıca bahsedilebilir. Sen Tanrı'nın cins olarak mı, tür olarak mı, yoksa sayı olarak mı 'bir' olduğunu söylüyorsun? Eğer Tanrı'nın cins olarak bir olduğunu söylüyorsan cinsler, sınırsız sayıda ve çeşitte türleri içerir. Bu durum ise Tanrı'ya yakışmaz. Tanrı'nın tür olarak bir olduğunu söylüyorsan tür kategorisi de içinde fertler topluluğunu barındırır. Bu da Tanrı'ya yakışmaz. Tanrı'nın sayıca bir olduğunu söylediğinde, ondan bir şey çıkarabilir veya onun bölünebilir olduğunu kabul etmiş olursun. Çünkü bu durumda 'bir' sadece bir sayı parçası olmaktadır..."⁷³

Görüldüğü gibi, hem Müslüman filozof Kindî, hem de Hıristiyan filozof Abdülmesih el-Kindî karşıt tarafın ilkelerinin tutarsızlığını ispatlamak için Aristo'nun aynı ilkelerini dayanak yapmaktadırlar.

Muhatabı olan Haşimî'ye verdiği bu hayali argümanları, dolayısıyla da İslâm'ın tevhid ilkesini bu şekilde iptal ettiğini düşünen Abdülmesih el-Kindî, Tanrı'nın birliğine yönelen tüm önermeleri tek tek inceleyerek iptal ederken gösterdiği bu titizliği üçlü-birlik doktrinini temellendirirken göstermez. O, üçlü-birlik doktrinini ispatlamak için argümanlar sıralamak yerine meseleyi bir muamma olarak açıklamayı tercih

⁷¹ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, s. 246.

⁷² Périer, *Pettits Tratiés Apologétiques*, s. 30-32; Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, s. 249.

⁷³ Tien, "The Apology of al-Kindi", s. 416-417.

eder. Kindî, üçlü-birlik paradoksunu *mystery of three persons in the Godhood* (ulûhiyette üç şahsiyetin gizemi) şeklinde ifade eder⁷⁴. Üçlü-birlik doktrini bir sır ya da gizem olarak kabul edilince, Hıristiyan polemikçilerin sözü konusu doktrini savunmak için genelde, Kitab-ı Mukaddes'ten ilgili pasajları hatırlatmak ve teslisle ilgili uzun uzadıya açıklamalar yapmak yoluna gitmek olmaktadır. Bu tarz dönemin ve daha sonraki dönemlerin hemen hemen bütün Hıristiyan polemikçileri için geçerlidir.

Kısacası, özellikle teslisin ikinci uknumu olan İsa'nın insan kılığına girmiş Tanrı olarak ulûhiyet kazanmasından kaynaklanan teolojik, felsefî ve mantıksal problemler Hıristiyan ilahiyatçıları sıkıntıya sokmuş görünmektedir. Hıristiyan ilahiyatçılara ait bütün polemiklerde bu hissedilmektedir. Dahası, bazı Hıristiyan ilahiyatçıların da teslis doktrinine benzer eleştiriler getirmesi⁷⁵ bu konudaki Hıristiyan ilahiyatçıların kafa karışıklığını göstermesi açısından önemlidir.

İnkarnasyon, ilâhî bir varlığın insan veya herhangi başka bir varlık şeklinde tezahür etmesi anlamına gelir⁷⁶. İnkarnasyon, Hıristiyanlığın temel inançlarından birisidir. Tanrı'nın yaratılmamış olan ezeli mesajının tenleştiği ve İsa olarak insanlar arasında yaşadığı şeklindeki Hıristiyan inancını ifade eder⁷⁷. İsa'nın bu şekilde algılanması, Hıristiyanlık tarihinin oldukça erken dönemlerinde, Hıristiyanlığı üç Tanrılı bir sisteme götüreceği şeklinde itirazla karşılanmıştır. İranaeus (130-200), Tertullian (160-220), Origen (185-254), Diedorus (ö. 300?), Lucian (ö. 312) ve Arius (250-336) gibi *Hıristiyanlıktaki ilk tevhidciler* Allah'ın birliğinde ısrar ediyor,

⁷⁴ Tien, "The Apology of al-Kindi", s. 421.

⁷⁵ Mesela, Teslis öğretisinin Batı dünyasında genellikle yanlış anlaşıldığına dikkat çeken Armstrong, "İnsanlar ya üç ayrı kişilik hayal ederler veya bütün öğretiyi görmezden gelip Tanrı'yı Baba ile özdeşleştirir ve İsa'yı pek de aynı düzeyde olmayan Tanrısal bir dost yaparlar." der. Bu yüzden de Müslüman ve Yahudiler bu öğretiyi kafa karıştırıcı hatta zındıklık olarak görmüşlerdir. Ona göre, tesliste Baba bütün varlığını Oğul'a aktarmış, böylece benliğini yitirmiş ve Söz Logos'un yani Oğul'un olmuştur. Sonuç olarak, Baba'nın olağan anlamıyla, bizim kimlik kavramımızla uyuşan kimliği, ben'i yoktur. Buna karşın "Baba'nın genellikle Hıristiyan amacının hedefi olarak sunulması sonucu Hıristiyan yolculuğu hiçbir yere, hiçbir yöne ve hiç kimseye varmayan bir ilerleme olarak ortaya çıkar." Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, s. 178-179.

⁷⁶ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 193.

⁷⁷ Karl Rahner, "Incarnation" mad., *Encyklopedia of Theology*, ed., Karl Rahner, New York, 1986, s. 693.

üçlü Tanrı'yı reddediyor ve İsa'dan bahsederken *Oğul* terimini kullanmaktan kaçınıyorlardı⁷⁸.

Arius'a göre Baba, Oğul, Kutsal Ruh üçlemesi Yunandaki politeizmin başka bir biçimidir. Halbuki eldeki İncillerin açık anlamı Baba'yı tek Tanrı olarak bildirir. Sonradan yaratılan Oğul yokken Baba vardı. Baba yaratan, Oğul ise yaratılandır. Dolayısıyla, özleri ve mahiyetleri ayrıdır. İki aynı öz ve mahiyette olamazlar. Aksi halde iki ayrı Tanrı kabul edilmiş olur ki bu putperestliktir⁷⁹. Fakat 325 İznik Konsili, Arius'u aforoz ederek teslis ve İsa'nın tabiatı konusundaki ısrarlarını devam ettirmiştir⁸⁰. Arius'un bütün itirazlarına rağmen bu tarihte kilise İsa'yı resmen Tanrı olarak kabul etmiştir. Bundan önce o, Hıristiyanlar tarafından gerçek bir Tanrı olarak algılanmıyordu⁸¹. Şehristânî, Mesih'in gerçek kimliğini çarpıtarak onu ilâh derecesine yükselten kişinin Pavlus olduğu görüşündedir⁸².

Hıristiyanların bilinen İsa algılamaları çağdaş Hıristiyan ilahiyatçılar tarafından da pek çok teolojik problemi taşıdığı gerekçesiyle itirazlara maruz kalmaktadır. Hick, Hıristiyanların geleneksel inkarnasyon doktrini ile ilgili pek çok probleme dikkat çekmektedir ki, bu problemler erken dönem Müslüman polemikçilerinin de tespitlerini içermektedir.

Son dönemlerde yapılan araştırmalar, İsa'nın bizzat kendisinin, "Tanrı veya Kutsal Teslis'in ikinci şahsı olan Tanrı'nın Oğlu" olmadığını,

⁷⁸ Ataurrahim, *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*, s. 87.

⁷⁹ Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, s. 153; Ataurrahim, *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*, s. 101; Atay, *Kur'an'ın Reddettiği Dinler*, s. 113.

⁸⁰ Rahner, "Incarnation", s. 693-694.

⁸¹ Arthur Weigall, *Pavlus Hıristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri: Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, Ozan Yay., İstanbul, 2002, s. 95.

⁸² Şehristânî, *el-Milel*, II, s. 245; Bu tarih aslında, İsa'nın Tanrısallaştırılma sürecinin başlangıcı olarak alınabilir. İsa'nın ulûhiyeti ve Mesihliği üzerine bina edilen geleneksel Hıristiyanlığın İsa anlayışı ile tarihsel İsa'nın çok farklı karakterlere sahip oldukları, dün de bugün de bazı Hıristiyan ilahiyatçıların da dile getirdiği bir konudur. Araştırmacılar, İsa'nın kişiliğinin ve basit öğretisinin kendisinden sonra çeşitli etkenlerle bozulduğunu dile getirmekte ve bu noktada ilk isim olarak da Pavlus'un adını zikretmektedirler. Hıristiyanlık olarak tanıdığımız dini oluşturan kişinin Pavlus olduğu öne sürülmekte, aynı zamanda Pavlus'un İsa'nın öğretilerine ihanet ettiği, onun basit öğretisini tahrif ettiği ve paganist sır dinlerinin bir adaptasyonu olarak Hıristiyanlığı oluşturduğu iddia edilmektedir. Pavlus hakkında detaylı bilgi için bkz., Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, AOY, Ankara, 2004.

aksine "insanoğlu" olduğunu öğrettiğini ortaya koymuştur⁸³. İsa'nın bizzat kendisinin Allah'ın kulu ve peygamberi olduğunu bildirdiği Müslüman polemikçilerin de temel tezlerinden biridir. Bu tezlerin yine, Kur'an'dan ve İncillerden getirilen delillerle ispatlanmaya çalışıldığına şahit oluyoruz.

Tanrı'yı, kadir-i mutlak, her şeyi bilen, her yerde hâzır ve nâzır, her şeyin yaratıcısı, ezeli ve ebedi olarak kabul eden Hıristiyanlığın, tarihî bir şahsiyet olan İsa'nın nasıl hem ilahî olarak sonsuz, hem insanî olarak sonlu; ilahî olarak her yerde, insanî olarak belli bir yerde; ilâhî olarak her şeyin yaratıcısı, insanî olarak böyle bir nitelikten yoksun; ilahî olarak mutlak kudret sahibi, insanî olarak gücü sınırlı; ilahî olarak her şeyi bilen, insanî olarak sınırlı bilgiye sahip; ilahî olarak mükemmel, insanî olarak yanılabilir niteliklere sahip olabileceği⁸⁴ şeklinde detaylandırılabilir bu teolojik sorunun çözümü için çeşitli formüller geliştirse de bu konudaki kafa karışıklığının hala devam ettiğini söyleyebiliriz⁸⁵.

Tarih içindeki bir bireyin, nasıl olup da aynı zamanda hem Tanrı'nın onlarsız düşünülmemeyeceği zâtî sıfatlara, hem de insana ait niteliklere sahip olabileceği, yalnızca Müslüman kelamı açısından değil, aynı zamanda Hıristiyan teolojisi açısından da izahı oldukça zor, hatta imkansız bir mesele gibi görünmektedir. Algılamalardaki farklılıklardan dolayı, daha ılımlı bir yaklaşımla, meselenin çözümünün Müslüman kelamı açısından imkansız, Hıristiyan teolojisi açısından ise izahı zor bir mesele olduğunu söyleyebiliriz. İnkarnasyona ilişkin ikinci temel problemi ifade eden ve insanların zihinlerini kurcalayan bu sorular Hıristiyan yetkililerden hala cevap beklemektedir⁸⁶.

⁸³ Weigall, *Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, s. 96; Mahmut Aydın, *İsa Tanrı mı İnsan mı?*, İz Yay., İstanbul, 2002, s. 117.

⁸⁴ Mahmut Aydın, *İsa Tanrı mı İnsan mı?*, s. 118; İsa'nın Tanrısallığının insanlığı ile nasıl uyum sağlayabileceğine yönelik olarak daha dört ve beşinci yüzyıllarda, Apollinarius, Nestorius ve Euthykos gibi o dönemde sapıklar olarak nitelendirilenlerin ilginç sorularından biri de "Tanrı nasıl çaresiz mızıklayan bir bebek olabilmişti" şeklindeydi. Bkz., Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, s. 172.

⁸⁵ Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, s. 158.

⁸⁶ Mahmut Aydın, *İsa Tanrı mı İnsan mı?*, s. 117-118.

3.2. Hz. İsa'nın İnsan Oluşunun Kanıtları

Hz. İsa, Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından farklı şekillerde algılanan dinî bir figürdür. Hıristiyanlarca teslisin ikinci uknumu, Allah'ın oğlu (Son of God) olarak kabul edilen Hz. İsa, Müslümanlar tarafından insanoğlu (Son of Man) ve Allah'ın insanlara gönderdiği peygamberlerinden biri olarak kabul görmektedir.

Hıristiyanlıkta İsa, merkezî bir öneme sahiptir⁸⁷. İsa merkezli bir din olarak bilinen Hıristiyanlığın inanç, ibadet ve ahlakî öğretilerinin tamamı İsa'nın kimliği ve kişiliği etrafında odaklanmaktadır⁸⁸. Hatta denilebilir ki, Hıristiyanlık, İsa merkezli (Kristosentrik) bir dindir⁸⁹ ve Hıristiyan teolojisinde *inkarnasyon* (Tanrı'nın kendini insan formunda, İsa'da, göstermesi) ve *Tanrı'nın Oğlu* iki anahtar kavram olarak belirmektedir⁹⁰. İsa'nın bu merkezî konumu, Hıristiyan teolojisinde, İsa'yı kendisine konu olarak onun şahsını ve yaptıklarını araştıran ilim dalını *Kristoloji* (Christology), ortaya çıkarmıştır⁹¹. Haddizatında bütün Hıristiyan teolojisini *Kristoloji* olarak adlandırmak mümkündür. Zira, dün de bugün de Hıristiyan ilâhiyatçının temel ilgi alanı İsa'nın şahsı ve eylemleridir.

Hıristiyanların İsa hakkındaki bu kabulleri Müslüman polemikçiler tarafından, teslisin ikinci uknumu olan Oğul'un Allah ile birleşmesinin, mümkün olamayacağı şeklinde kristolojik bir eleştiriyle karşılanmıştır. Bir yandan Kur'an'ın Hz. İsa ile ilgili mesajını dile getirmek, diğer taraftan da eleştirilerindeki haklılığını ispatlamak amacıyla İsa'nın kulluğu ve peygamberliği üzerinde ısrarla duran Müslüman polemikçiler, delil olarak Hıristiyanlığın kendi kaynaklarının yanında aklî istidlallere de başvurmuşlardır.

⁸⁷ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 232.

⁸⁸ Mehmet Katar, "Hıristiyanlıkta İsa'nın Doğumu İle İlgili Kutlamaların Ortaya Çıkışı", *İslâmiyât*, III (2000) S. 4, s. 115.

⁸⁹ Mahmut Aydın, "Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrı'ya: İsa'nın Tanrısallaştırılma Süreci", *İslâmiyât*, III (2000), S. 4, s. 47.

⁹⁰ John Hick, "Hıristiyanların İsa'yı Algılama Biçimi ve Bunun İslâm'ın Anlayışıyla Karşılaştırılması", çev., Şaban Ali Düzgün, *İslâmiyât*, III (2000), S. 4, s. 75.

⁹¹ Aydın, "Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrı'ya", s. 47.

Kur'an'ın, Hz. İsa'nın kulluğu ve peygamberliği gerçeğini bizzat İsa'nın ağzından dile getirdiği ifadeler⁹², Müslüman polemikçilerin Hıristiyanların İsa hakkındaki algılamalarını sorgulamalarına kaynaklık etmiş gibi görünmektedir. Aynı zamanda bu ifadeler, Hıristiyanların kendi kitaplarında da İsa'nın bir kul ve peygamber olduğunu ısrarla vurguladığı şeklinde bir bilinci de oluşturmuştur.

Mevcut İncillerdeki İsa'ya ilişkin ifadelerin Kur'an'ın ortaya koyduğu İsa anlayışıyla paralel olduğunu ispatlamaya çalışan ilk polemikçilerden biri olan Taberî bu noktada da kendisinden sonra bu konuya ilgi duyanlara rehberlik etmiştir. Taberî, Hıristiyanların İsa'yı teslisin bir unsuru kabul eden inançlarının aksine, İncillerde İsa'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu açıkça ortaya koyan pek çok ifadenin bulunduğunu iddia etmektedir. Öncelikle o, İsa'nın beşerî özelliklerini ön plana çıkaran, zaman ve mekanla irtibatını ortaya koyan ifadelerden yola çıkarak itirazlarını dile getirmektedir.

Hıristiyan ilahiyatçı John Hick de İsa'nın hiçbir zaman ilahlık iddiasında bulunmadığını söyleyerek, Kur'an'ın ve polemikçilerin bu yöndeki söylemlerini doğrulamaktadır. Ona göre, İsa'nın tanrısallaştırılması kendisinden yüzyıllarca sonra ortaya çıkmış bir durumdur. Hick de tıpkı Taberî gibi, *Tanrı'nın oğlu* unvanının biyolojik değil mecazî anlamda anlaşılması gerektiğini, bu unvanla "özel bir işi tamamlamak üzere Tanrı tarafından gönderilen ve Tanrı'yla arasında özel bir ilişki bulunan kişi" kastedilmekte olduğu kanaatindedir. Bu anlamda *inkarnasyon* ifadesi de lafzî değil mecazî anlamda algılanmalıdır⁹³.

3.3. Hz. İsa'nın Peygamberliği ve Mesajı

Hz. İsa'nın, Hıristiyanların iddia ettiği gibi teslisin bir unsuru değil de, bir beşer olduğu ortaya konulduktan sonra, onun bir peygamber olduğu ve mesajının diğer peygamberlerle aynı içeriğe sahip olduğu yine aynı yöntemlerle ispatlanmaya çalışılmaktadır. Yine Kur'an, Hz. İsa'nın *müslim* olarak nitelendirilen peygamberlerden biri olduğunu açık ve net

⁹² 3.Âl-i İmrân/51; 5.Maide/116.; 19.Meryem/30.

⁹³ Hick, "Hıristiyanların İsa'yı Algılama Biçimi...", s. 77-80.

bir şekilde ortaya koymaktadır. Kur'an'ın Hz. İsa hakkındaki bu telakki-sinden hareketle Müslüman polemikçiler, onun Allah tarafından gönderilen bir elçi olduğunu ispatlamak için öncelikle yine İncillerdeki pasajlara müracaat etmişlerdir. İncillerde Hz. İsa'nın açık bir şekilde Allah tarafından gönderilmiş bir elçi olduğunun belirtildiğini iddia eden Taberî, pek çok İncil pasajını⁹⁴ örnek olarak göstermektedir⁹⁵. Reddiye yazarlarına göre, Hz. İsa'nın gösterdiği mucizeler onun ilahlığının değil, peygamberliğinin delilleridir. Yine, Hz. Muhammed ile Hz. İsa arasında hiçbir fark yoktur. Her ikisi de Allah'ın elçisidir.

Müslümanlar, Kur'an'ın tasvir ettiği İsa portresi ile Yeni Ahit'in İsa portresi arasında kesin farklılıklar bulunduğu görüşünü paylaşırlar. Her şeyden önce, Müslümanlar için İsa, kesinlikle Hıristiyanlığa ait bir İsa değil, aksine Müslüman bir İsa'dır. Başka bir ifade ile Hz. İsa, Hz. Muhammed vasıtasıyla "İslamlaştırılmış" bir Hıristiyan figürü değil, aksine Hıristiyanlar tarafından üzerine "Hıristiyanlık maskesi" geçirilmeye çalışılan bir İslâm Peygamberidir⁹⁶.

3.4. Tahrif ve Kutsal Kitap'ın Mevsukiyeti

Kutsal kitapların Ehl-i Kitap eliyle tahrifi meselesini İslâm'ın vahiy anlayışı çerçevesinde ele alan Müslüman polemikçiler, ilâhî vahyin her türlü çelişkiden uzak olacağı görüşünden hareketle İncillerdeki tezatları tahrifin en önemli delili olarak görmüşlerdir. Müslüman polemikçiler tahrif meselesiyle ilgili olarak çok tebşirat üzerinde durmaktadırlar. Erken dönem reddiyelerine göre İncillerde tahrife uğramış en önemli mesele tebşirattır.

Önceki kutsal kitapların tahrif edildiği konusunda görüş birliği içinde olan Müslüman polemikçiler, Kitab-ı Mukaddes'in mevsukiyeti konusunda farklı tavırlar sergilemişlerdir⁹⁷. Bazı polemikçiler, İncil'in tahrif edildiğini kabul etmelerine rağmen, ondan kendi görüşlerini destekleyecek delilleri kullanmaktan geri durmazlarken, Kitab-ı Mukaddes-

⁹⁴ Matta: 10/40-41, 12/18; Yuhanna: 3/34, 14/24, 14/31.

⁹⁵ Ali b. Rabbân et-Taberî, *er-Redd*, s. 122-125.

⁹⁶ Kate Zebiri, *Muslims and Christians Face to Face*, Oneworld Publications, Oxford, 1997, s. 59.

⁹⁷ Aydın, *Reddiyeler*, s. 146.

'in üzerindeki tahrifin mutlak olarak gerçekleştiğini kabul eden bazı polemikçiler, İslâm'ın lehinde olsa bile ondan deliller nakletmeyi uygun görmemişlerdir.

Kitab-ı Mukaddes'in tahrif edildiğini kabul etmekle birlikte, kendi görüşünü desteklemek için İncil metinlerini delil gösterenlerin başında mühtedi Ali b. Rabbân et-Taberî gelmektedir. Hıristiyan Kitab-ı Mukaddes'inin tahrifi konusuna hiç değinmeyen Taberî, Hıristiyan inancının tutarsızlığını ispatlamak için pek çok İncil metnini kullanmış, Hıristiyan inancını destekler mahiyette görünen İncil metinlerinin ise mecazen tevile müsait olduğunu belirlemiştir⁹⁸. Taberî'nin bu tavrı, onun, İncil'in yorumunda bozulma (tahrîfu'l-mânâ) olduğu yönünde kanaate sahip olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim Aasi, tahrif konusundaki bu tür yaklaşıma sahip olan ilk polemik örneğinin Taberî'nin *ed-Din ve'd-Deve* adlı eseri olduğunu belirtir⁹⁹.

İkinci türden bir yaklaşıma sahip olan Câhız, Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitaplarını Allah'ın sözü olarak değil, insan sözü olarak düşündüğü için, ondan doğru bir fikrin teyidi için bile delil çıkarmayı uygun görmemiştir¹⁰⁰. İncil'in metnindeki bozulmadan (tahrîfu'l-lafz) bahseden ilk polemikçi¹⁰¹ olan Cahız, dört İncillerin tahrifiyle ilgili şu değerlendirmeleri yapmaktadır: "Eğer bu kitaplar, yalan içermeyecek kadar sağlam, herhangi bir noktayı unutmamakta çok titiz, Tanrı'nın dininde yanılmaktan yahut kendilerine güvenenleri yanlış yola saptırmaktan uzaktır derlerse biz de deriz ki: İncil anlatılarındaki farklılıklar, kitaplarında bulunan öğretilerindeki tutarsızlıklar, Mesih'e ilişkin bilgilerdeki uzlaşmazlıklar, şer'î hükümlerdeki görüş birliği eksikliği, bunların hepsi bu dört kitap hakkındaki görüşlerimizin doğruluğunun göstergesidir."¹⁰²

⁹⁸ Ali b. Rabbân et-Taberî, *er-Redd*, s. 121.

⁹⁹ Gulam Haydar Aasi, *İslâm'ın Diğer Dinlere Bakışı; İbn Hazm'ın Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal Eseri Üzerine Bie İnceleme*, çev., İbrahim Hakan Karataş, İnsan Yay., İstanbul, 2005, s. 65.

¹⁰⁰ Aydın, *Reddiyeler*, s. 147.

¹⁰¹ Aasi, *İslâm'ın Diğer Dinlere Bakışı*, s. 64.

¹⁰² Câhız, *el-Muhtâr fi'r-Redd*, s. 81.

Müslüman polemikçilerin muharref kabul etmekle birlikte İncil metinlerini delil olarak kullanmaları, Aydın'ın da dediği gibi, Hıristiyanların kutsal kabul ettikleri metinlerden kendilerine yönelik staretejik bir münakaşa ve mücadele şekli¹⁰³ olarak görülebilir. Belki, tahrif konusundaki böylesine bir yaklaşım, sırf kutsal kitaplarındaki çelişkileri gündeme getirerek, Hıristiyanların inanç sisteminin rasyonel temele dayanmadığı tezini delillendirmeyi amaç edinmiş olabilir.

4. Kullanılan Yöntemler Açısından Polemik Geleneği

Müslüman-Hıristiyan polemik geleneğini, kullanılan yöntemler açısından üç safhada ele almak mümkündür. Birinci safha, her iki din mensubunun da iddialarını desteklemek için kendi kutsal metinlerinin otoritesine başvurduğu dönemi ve anlayışı yansıtmaktadır. Bu süreç tarihî olarak, Kitab-ı Mukaddesin Arapçaya çevrilmeden önceki dönemini ifade etmektedir. Bu süreçte Müslüman düşünürlerin Kur'an'ın Hıristiyanlık hakkında verdiği bilgileri kendi kutsal kitaplarından destekleme gibi bir şansı bulunmuyordu¹⁰⁴. Hz. Muhammed'in davet mektupları, Patrik John ile İslâm komutanı arasındaki tartışma bu dönemde Hıristiyanlık hakkındaki bilgilerin Kur'an'ı Kerim'im muhtevasıyla sınırlı kaldığını gösteren örnekler olarak değerlendirilebilir.

Müslümanlarla bir arada yaşayan gayr-i müslimler zamanla Arapçayı öğrendiler ve hem Kur'an'ı incelemeye, hem de kutsal metinlerini Arapçaya çevirme gayretine giriştiler. Böylece, her iki tarafın polemikçileri kendi iddialarını güçlendirmek için hem kendi kutsal kitaplarından hem de diğer tarafın kutsal metinlerden delil getirme yoluna gittiler. Böylece, ikinci safhada, her iki taraf için de ötekinin kutsal kitabı kendi iddialarını delillendirmenin bir vasıtası olmaya başladı. Bu dönemde özellikle mühtedilerin önceki dinlerini terk ederek neden İslâm'ı seçtiklerini açıklamak gayesiyle yazdıkları reddiyelerde önceki dinlerinin kutsal

¹⁰³ Aydın, *Reddiyeler*, s. 147.

¹⁰⁴ Wadi Z. Haddad, "A Tenth-Century Speculative Theologian's Rafutation of the Basic Doctrines of Christianity: al-Baqillani", *Christian-Muslim Encounters*, ed., Y. Y. Haddad and W. Z. Haddad, University Press of Florida, 1995, s. 84.

kitaplarına sık sık müracaat ettiklerine şahit olmaktadır¹⁰⁵. Bu yöntemi ilk kez Ali b. Rabbân et-Taberî'nin kullanmış ve kendinden sonra gelen polemikçilere bu konuda örneklik teşkil etmiştir.

Üçüncü safha ise tercüme hareketlerinden sonra ortaya çıkmıştır. Abbasî halifesi el-Me'mun tarafından 830 yılında Bağdat'ta kurulan Beytü'l-Hikme'nin temel amacı, felsefe, kimya, tıp, astronomi, astroloji ve matematik alanlarında Yunanca ve Süryanice eserleri Arapçaya çevirmek idi¹⁰⁶. Bu alanlardaki eserlerin Arapçaya çevrilmesinden sonra Müslüman düşünürler, ilk elden bu eserler hakkında bilgi sahibi olmaya başladılar. Bu oluşum, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki tartışmalarda Aristo felsefesi ve mantığının ortak bir zemin olmasını beraberinde getirdi¹⁰⁷. Böylece her iki taraf da kendi dinî mesajlarının akliliğini ispatlama sadedinde felsefî terimlerin yardımına müracaat ettiler. Bu noktada da öne çıkan en önemli konular ise, teslis ve inkarnasyonun Tanrı'nın birliği açısından nasıl izah edilebileceği idi¹⁰⁸. Bu anlamda, Aristo mantığını teslis inancının tutarsızlığını ortaya koymak için kullanan ilk düşünür filozof Kindî olmuştur¹⁰⁹.

Tercüme hareketleri sonucunda İslâm dünyası, başta Platon, Aristo Sokrates, Proclus, Plotinus, Galenus gibi Grek, Yeni Platoncu ve Yeni Pisagorcu gibi filozofları eserleri ve eserlerinde tercüme edilen fragmentleriyle tanıyordu. Bunun yanında, Müslümanlar, Thales, Anaximenes, Aneximandros, Parmenides, Elealı Zenon, Anaxagoras,

¹⁰⁵ Haddad, "A Tenth-Century Speculative Theologian's", s. 84.

¹⁰⁶ Abbasilerin iktidara gelişinden, Me'mun'un tahta oturmasına kadar geçen süre içinde de oldukça fazla sayıda eser, Yahudiler, Hıristiyanlar ve İslâmiyet dışındaki dinlerden son zamanlarda ihtida etmiş olan mütercimler tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Dolayısıyla tercüme hareketlerine, Abbasilerin iktidara gelmesinden Me'mun dönemine kadar olan safha ve bu tarihten sonraki safha olarak iki safhada değerlendirmek gerekmektedir. Ancak gerçek manada tercüme hareketinin Me'mun'la birlikte başladığı kabul edilmektedir. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 105-106; Karlığa, *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkisi*, s. 219.

¹⁰⁷ Seppo Rissanen, *Theological Encounter of Oriental Christians with Islam During Early Abbasid Rule*, Abo Akademi University Press, Abo, 1993, s. 76.

¹⁰⁸ Rissanen, *Theological Encounter*, s. 77-78.

¹⁰⁹ Haddad, "A Tenth-Century...", s. 84.

Empedokles, Demokritos ve Kukippos gibi filozofları onlara izafe edilen hikemî sözlerden oluşan parçalarıyla tanıyorlardı¹¹⁰.

Bu ve başka eserlerin tercümesiyle birlikte bir yandan çok Tanrı-cı Grek Panteonunun getirdiği sorunlar, diğer yandan Helenistik dönemde Grek felsefesiyle iç içe girmiş olan Hıristiyan teolojisinin, özellikle doğu kiliseleri tarafından dile getirilen problemleri İslam dünyasında tartışılmaya başlandı.

Bundan sonra Müslüman düşünürler bu tartışmalar hakkında derinliğine araştırma yapma ihtiyacı hissettiler. Zira son ilâhî mesaj olan Kur'an'ın tasdik etmek üzere geldiğini belirttiği Tevrat ve İncillerde ortaya konulan muharref Yahudi-Hıristiyan geleneğine ve her türden antropomorfizme kapıları kapayan saf tevhid akidesini, Helenistik dönemde şekillenen muhtelif politeist anlayışlara karşı savunabilmek ve çok yönlü mukayeseler yapabilmek için öncelikle bu tartışmalar hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmak gerekiyordu. Dolayısıyla, tercüme faaliyetlerinin başlamasında, Müslümanların İslâmiyeti delillerle savunma ve karşı durdukları kültürleri tanıma gayretlerinin önemli bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz¹¹¹. Bu anlamda, tercüme faaliyetleri Müslüman-Hıristiyan teolojik ilişkilerine, dolayısıyla da Kelam çalışmalarına yeni bir dinamizm kazandırmıştır denilebilir.

Sonuç

Teslisin ikinci uknumu olan İsa Mesih'in insan kılığına girmiş Tanrı olarak ulûhiyet kazanmasından kaynaklanan teolojik, felsefî ve mantıksal problemler, Hıristiyan ilahiyatçıları sıkıntıya sokmuş görünmektedir. Hıristiyan polemikçiler teslis doktrinindeki Tanrı tanımlarının aşkın ve yüce Tanrı anlayışıyla uyumlu olduğunu göstermek için felsefî ve mantıksal yolların kendilerine kapalı olduğunu farkındadırlar. Bu yüzden onlar tartışmanın rasyonel zemine çekilmesinden rahatsız gö-

¹¹⁰ Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkisi*, s. 223; Ayrıca geniş bilgi için bkz., Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 87 vd; O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 105-119; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 2006, s. 35-42.

¹¹¹ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 37.

rünmektedirler. Üçlü-birlik doktrini bir sır ya da gizem olarak kabul edilince, Hıristiyan polemikçilerin söz konusu doktrini savunmak için genelde, Kitab-ı Mukaddes'ten ilgili pasajları hatırlatmak ve teslisle ilgili uzun uzadıya açıklamalar yapmak yoluna gitmek olmaktadır. Bu tarz dönemin ve daha sonraki dönemlerin hemen hemen bütün Hıristiyan polemikçileri için geçerlidir.

Müslüman polemikçiler ise, teslis, inkarnasyon, İsa'nın tabiatı, tahrif ve tebşirat gibi temel polemik konularını tanrı'nın mutlak birliği ve vahiy-nübüvvet geleneği açısından tartışma konusu yapmışlardır. Bu anlamda, Hıristiyan teolojisinin merkezinde yer alan İsa, Allah'ın mutlak manada birliğini tebliğ eden, ayrıca kendisinden sonra gelecek olan peygamberi müjdeleyen bir İslam Peygamberidir.